

Yayın Geliş Tarihi: 22.10.2012
Yayına Kabul Tarihi: 19.11.2014
Online Yayın Tarihi: 22.01.2015
http://dx.doi.org/10.16953/deusbed.39137

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 16, Sayı: 3, Yıl: 2014, Sayfa: 413-453
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

ÜRETİM İLİŞKİLERİ TEMELİNDE MODERNİZM VE POST- MODERNİZMİN AZGELİŞMİŞ ÜLKELER ÜZERİNE ETKİLERİ

Kemal ER*

Öz

Dünya ekonomik sisteminin kapitalizm tarafından şekillendirildiği bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla, ekonomik sistem içinde yer alan fordizm ve post-fordizm de kapitalizmin etkisi altında bulunmaktadır. Burada yapılan araştırmada görüldüğü gibi, fordizm modernizmi etkilemekte, daha sonra gündeme gelen post-fordizm de post-modernizmi etkilemektedir. Öte yandan, modernizm ve post-modernizm, “gelişme yazını” ve “azgelişme yazını” tarafından farklı açılardan ele alınmaktadır. Bu teorilere “azgelişmişlik” açısından bakılmadığında, toplumsal kalkınma sorununa gelişmeyi destekleyici bir çözüm getirilememektedir. O nedenle, bu makalede, ekonomik sistemleri de belirleyen üretim ilişkileri de dikkate alınarak, modernizm ve post-modernizm teorilerinin azgelişme açısından incelenmesi üzerine yoğunlaşmaktadır. Literatür araştırmalarından elde edilen sonuçla, üretim ilişkileri temelinde modernizm ve post-modernizm gelişmiş devletlerin çıkarlarına işlemektedir. Çalışmada buradan hareketle, azgelişmiş devletlerin zararlarına olabilecek faktörler vurgulanmaya ve bu faktörlerin etkisini ortadan kaldırmaya yönelik politika önerilerinde bulunulmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Azgelişme, Kapitalizm, Modernizm, Post-modernizm, Fordizm, Post-fordizm, Bağımlılık Okulu.

ON THE BASIS OF THE PRODUCTION RELATIONSHIP EFFECTS OF MODERNISM AND POST-MODERNISM ON UNDERDEVELOPED COUNTRIES

Abstract

It is a well-known reality that capitalism forms the economic system of the world. Therefore, fordism and post-fordism contained in the economic system are also under the influence of capitalism. As shown in the research, fordism affects the modernism, and in the next step dealt post-fordism influences the post-modernism. On the other hand, the modernism and post-modernism theories have been considered through different perspectives by the “development literature” and the “underdevelopment literature”. It is not possible to find a solution against the social development problem unless these theories are taken into consideration in terms of “underdevelopment” perspective. For this reason, in this article, investigation of the modernism and post-modernism theories has been concentrated in terms of underdevelopment based on production relations which determines economic systems. According to the findings acquired in literature review,

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, kemaler@hotmail.com

modernism and post-modernism are beneficial for developed countries based on relations of production. Starting this point, this study aims to emphasize the factors that could be disadvantageous for underdeveloped countries and attempts to offer new policies intended to prevent the undesired effects of these factors.

Keywords: *Underdevelopment, Capitalism, Modernism, Post-modernism, Fordism, Post-fordism, School of Dependency.*

GİRİŞ

Bilindiği gibi, günümüzün dünyasında ülkelerin genelinde kapitalizm ekonomik sistem olarak yaygınlığını sürdürmektedir. Kapitalizm, sermaye sisteminin sürekli geliştirilmesi amacı paralelinde sosyal ve ekonomik tüm yapıları kendi mantığı kapsamında biçimlendirmektedir. Konuyla ilgili olarak da kapitalizm, fordizm ve post-fordizmin şekillenmesine katkı yapmakta, fordizm ve post-fordizm ise modernist ve post-modernist kültür oluşumunu desteklemektedir. Buradan yola çıkılarak makalede, söz konusu teorilere kapitalizmin mantığında azgelişme açısından bakıldığında, ülkelerin kalkınması yönünden nasıl etkiler bıraktığı değerlendirilmek istenmektedir. Bu teorilere gelişmiş ülkeler açısından bakmakla, azgelişmiş ülkeler açısından bakmak arasında önemli farklar vardır. Batı kaynaklı kavramlar, yine Batı bakış açısı ile anlamlandırılmaya çalışıldığında, gelişmiş ülkelerin çıkarlarını korumaya hizmet ettiğinden, toplumsal yapımızda önemli açmazları da birlikte getirmektedir. Her azgelişmiş ülkenin kendine özgü sorunları vardır. Azgelişmiş ülkelerin sorunlarını azaltabilmeleri için, kendi toplumsal yapılarına uygun çözümler üretebilmeleri gerekmektedir. Her ülkenin siyasal ve ekonomik sistemi başta olmak üzere toplumsal yapısı farklı olduğundan, modernizm ve post-modernizm teorilerinin anlamlandırılmasının da farklılaştırılması ülkelerin yararına görünmektedir. Aynı anlamda modernizm ve post-modernizme azgelişmiş bir ülke açısından bakmakla, gelişmiş bir ülke açısından bakmak arasındaki farklılıklar ortaya konmalıdır.

Yine çalışmanın özgün yönü ve alana getireceği katkı da modernizm ve post-modernizme azgelişme açısından bakılması gerekliliğine dikkat çekmeyi amaçlamaktadır. Çünkü burada açıklanan bakış açısıyla bakılmadığında ülkeler için en önemli sorun olan kalkınmayla ilgili yanlış teşhisler konabilmekte ve bu da azgelişmiş ülkelerin uluslararası ilişkilerde daha zararlı çıkmasına sebep olabilmektedir. Ayrıca makale, konu üzerine çalışan araştırmacı ve uzmanların da açıklanan sorunsalla ilgili başka çalışmalarla, çözüme odaklı çalışmalarını görünür kılmalarına destek olmak istemektedir. Burada kapsam, içerik olarak anlatılanlarla sınırlıdır. Böyle olduğundan modernizm ve post-modernizm, bilimsel, teknolojik, siyasal vb. etkileriyle ayrı alt bölümlerle değerlendirilmemektedir. Çalışmada üretim ilişkileri de, fordist ve post-fordist üretim sistemi kapsamında incelenmektedir. Yöntem olarak ise, literatür tarama yönteminden faydalanılmıştır.

Burada açıklanan kapsamda makalenin yol haritası ise şöyle planlanmıştır: Öncelikle kapitalizmin mantığı temel belirleyici olduğuna göre, kapitalizmin

mantığı ve azgelişme açısından etkisi değerlendirilmektedir. Yine aynı bölümde önemli kavram azgelişme olduğundan, azgelişmeye gelişme yazını ve azgelişme yazını açısından bakmak arasındaki farklılıklar açıklanmaya çalışılmakta, devamındaki alt bölümde azgelişmeyi açıklamada bağımlılık teorileri ele alınmaktadır. Daha sonra, kapitalizmin mantığında azgelişme açısından fordist üretim sistemi, özellikle de kültürel yapılanma bakımından modernizmi etkilediği kapsamda incelenmektedir. Sonraki bölümde post-fordizmin, post-modernizmin oluşumuna katkısı ve azgelişmiş ülkeler üzerine etkisi üzerinde durulmaktadır. Bir diğer bölümde de çalışmada incelenen üretim ilişkileri ve modernizm, post-modernizm, Türkiye örneğini içine alacak şekilde analize dahil edilmektedir. Sonuç bölümünde ise, tüm çalışmadan elde edilmiş olan bilgiler ışığında, azgelişmişlik açısından modernizm ve post-modernizmin nasıl değerlendirilmesi gerektiği üzerine yorumlar ortaya konmaya çalışılmaktadır.

AZGELİŞMİŞLİK

Azgelişmişliği anlamak için ülkelerin sermaye sistemini, dolayısıyla kapitalizmin mantığını ve uluslararası sermayenin etkisini incelemek gerekmektedir. Çünkü azgelişmişlik, bu bölümün alt başlığı olan “Azgelişmişliği Açıklamada Bağımlılık Teorileri” alt başlığında da incelendiği gibi, ülkelerin iç etkenlerinden çok dış etkenler tarafından oluşturulur. Aşağıda, söz konusu bakış açısıyla azgelişmişliği yorumlayabilmek için, azgelişmişlik, alt bölümlerde; kapitalizmin mantığı ve bağımlılık teorileri açısından incelenecektir.

Kapitalizmin Mantığı ve Azgelişmişlik ile İlişkisi

Kapitalizmin mantığının azgelişmişlik ile ilişkisini açıklayabilmek için, öncelikle söz konusu sermaye sisteminin mantığını incelemek gerekmektedir. Kapitalist mantık, öncelikle girişimcinin ruhunda gerçekleşmektedir. Özellikle de insani değerlerden uzaklaşmış söz konusu kapitalist ruhu anlamada, Goethe'nin Faust'u iyi bir örnektir. Faust'ta, gerekirse karşıtını bertaraf etmek için yok etme pahasına en son kaleye kadar zapt etme arzusu temel güdüdür. Faust, kendi gözünün gördüğü çevre içinde her yeri kendisine katmış, en fazlasına ulaşma isteğiyle hareket ederek dünyadaki varlıklarını göz kamaştırıcı bir hale getirmiştir. Ancak, yaşlı bir çifte ait olan kulübe, küçük bir toprak parçasında bulunan ıhlamur ağaçları ve harap bir kiliseye sahip olamamıştır. İsteddiği her şeyi elde etmesine rağmen ihtiyarların oturdukları mütevazı kulübe Faust'a o kadar çekici gelmektedir ki, bu kadar varlığın içinde yüzerken yaşlı çiftin elindeki kulübe ve bu küçük toprak parçasını elde etmek ona bütün varlığından daha değerliymiş gibi görünmektedir. En sonunda gözü dönmüş bir durumdadır, adamlarını yaşlı çifte gönderir ve adamlarının zalimce davranışları yaşlı çiftin korkudan ölmesine sebep olur (2003: 317-322). Kapitalizmin mantığı ülkeler arasında da burada görüldüğü kadar acımasız bir şekilde gerçekleşmektedir. Çünkü uluslararası güçler açısından da temel olan her zaman daha çoğuna sahip olmaktır.

Yukarıdaki örnekten de anlaşılacağı üzere, kapitalizm insandaki üste çıkma, zengin olma arzusu tarafından beslenmekte, ilerlemenin gelişmenin olmadığı, yeni zenginlik olanaklarının olmadığı yerde krize girmektedir. Yine kapitalizm liberal sistemde kaynak bulmakta, ancak, özgürlük, serbest rekabet söylemleriyle birlikte eşitsiz bir yarış meydana getirmekte; gücü ellerinde bulunduranlar emek gücünden daha ucuza faydalanabilmek için işsiz kitlelere ihtiyaç duymakta; emeğinden başka satabilecek bir şeyi olmayan emekçiler için liberalizmin özgürlük vaatleri hiçbir şey ifade etmemektedir. Ağırlaştırılmış çalışma şartları, emekçilerin bir yürüyen bant başında mekanikleştirilerek çalışmaya zorlanması, üretimlerinin karşılığını alamamaları ve daha birçok sebep ise “yabancılaşma” olgusunu güçlendirmektedir (Er, 2007: 18-25). Bunlar da göstermektedir ki, sistemin temeli kapitalist kârlılığı artırma üzerine kurulmaktadır ve insana, çevreye duyarlı politikalar üretilmesi kapitalist mantık tarafından yeterli rağbet görmemektedir. Buğra'nın deyişiyle “kapitalizm, insanı işgücüne indirgeyen, insan emeğini meta olarak gören bir sistemdir. Dolayısıyla, hayatını çalışarak kazanamayan insanın durumu bu sistem açısından varoluşsal bir önem taşır” (2009: 49). Burada açıklanmaya çalışıldığı gibi, kapitalizmin çevreye ve insana duyarlı olmaması, onun baskın şekilde kazanca odaklanmasındandır. Yine ilerleyen satırlarda da inceleneceği gibi, kazanca odaklı olması, uluslararası ilişkilerde somutlaşan dünya sistemini de gücü sayesinde kendisine göre yapılandırmasını gerektirmektedir.

Harvey de, Marx ile ilişkilendirerek, kapitalist üretim tarzının üç ana özelliğini şöyle belirtmektedir: 1. Kapitalizmde hangi ekolojik ve jeopolitik şartlarda olunursa olursun, sosyo-ekonomik ve politik durumlar ne olursa olsun, asıl amaç büyümedir. Bu üretim tarzında temel erdem olan büyüme gerçekleştirildiği sürece sorun yoktur. Tersini durum ise kapitalizmin krizine işaret etmektedir. 2. Sermaye her zaman ihtiyaç duyduğu emeği kullanmak zorundadır. Burada kullanılan emek bir değer yaratacaktır, ancak kapitalist kârın oluşması ve büyümesi için hiçbir zaman yaratılan değer ile emek değeri aynı olmayacaktır. 3. Kapitalist sistemin krizlerini nispeten önlemede başvurulan diğer bir olgu da, teknolojik ve organizasyonel yeniliklerin mutlak zorunluluğudur. Harvey, Marx'ın yukarıda anlatılan kapitalist üretim tarzının üç önemli şartının her zaman sorunlu ve krize yönelik, tutarsız, çelişik olduğunu vurgulamasının doğru bir tespit olduğuna işaret etmektedir. Ona göre “aşırı birikim”, “atıl emek”, “atıl sermaye” bir arada bulunduğu halde, buhrandan çıkmak için faydalı hiçbir şey yapamaz. Burada söz konusu sorun üretimde meydana gelen aşırı meta birikimi, emekte meydana gelen aşırı birikim ve devamında meydana gelen işsizlik, buhranın ana sorunlarını oluşturmaktadır (1999: 199-206). Anlaşılacağı gibi kapitalizm doğası gereği krize girmek zorundadır ve çıkmak için de çalışmada incelendiği gibi, sorunun bir tarafını da az gelişmiş devletlerle gerçekleştireceği ilişkiler içinde çözmek zorundadır.

Yine konu üzerinde çalışan teorisyenlerin bakış açıları da, kapitalist mantığın az gelişme üzerine etkisini değerlendirmede anlamlı olmaktadır. Buna

göre gelişme yazını ve azgelişme yazını olmak üzere karşılıklı iki kutup bulunmaktadır. Bu iki kutup Ercan'ın da açıkladığı gibi tarihsel süreç içinde aşama aşama gerçekleşmiştir ve her iki yaklaşımın da bakış açıları farklılıklar bulunmaktadır. Gelişme yazını temsil edenler, azgelişmiş devletlerin de gelişmiş devletlerin çizgisinden giderek gelişeceklerini savunmaktadır. Gelişme yazını teorileriyle hareket edenler azgelişmenin ülkeden ülkeye olan farklı yapısını, ülkelerin sosyal, kültürel, ekonomik, siyasal, bölgesel, gelir düzeyi ile dağılımındaki ve daha birçok konudaki farklılıklarını göz önüne almamaktadırlar. Gelişme yazını teorilerinin doğru olmadığını, dahası tersine azgelişmişliği pekiştirici öneriler getirdiğini savunanlar ise, azgelişme yazını teorilerinin oluşmasına katkı sağlamışlardır. Azgelişmiş ülkelerde de bu sebepten dolayı, sonraki alt bölümde incelenen, gelişme yazınına tepki olarak ortaya çıkan, kendi durumlarını daha iyi ortaya koyabilecek "bağımlılık okulu"nun teorileri daha etkili olmuş; aynı kapsamda değerlendirilebilecek olan "dünya sistemi" de merkezdeki güçlü devletlerin azgelişmiş devletler üzerindeki egemenlik durumunu açıklaması açısından oldukça kabul görmüştür. Gelişme yazını ve azgelişme yazını arasında en önemli fark ise, gelişme yazınının içsel sebepler üzerinde durup, ülkeler arasında ekonomik sınırların kaldırılmasına yönelik serbest piyasayı savunmasına karşılık, azgelişme yazınının azgelişmişlikte dışsal sebepleri vurgulayıp, ülkeler arasındaki ekonomik sınırların kaldırılmasına temkinli olmasıyla belirginleşmektedir (1996: 16-20, 141-164). Burada açıklanan, gelişme yazını ve azgelişme yazını arasındaki bakış açısı farkı bölüm içindeki incelemelerde net olarak görünmektedir.

Kapitalist mantık, azgelişmeyle de ilişkisi kurulacak şekilde açıklanmaya çalışıldığında da görüldüğü gibi, üste gelme, piyasaya egemen olma bakımından, gerek ülkeler arasında, gerekse bireyler arasında aynı temel ilkelerden hareket etmektedir. Bu temel ilkeler kapsamında, kapitalist sistemin önemli teorisyenlerinden Adam Smith'in "Milletlerin Zenginliği" isimli çalışması, kapitalist sistemi anlama ve anlamlandırma açısından önemini korumaktadır. Smith, söz konusu eserinde tüm üretimi, ticareti, kısaca ekonomik faaliyetleri, zamanındaki toplumsal ekonomik durumdan bolca örnekler vererek doğal akışına bırakmayı önermiştir. Ona göre, böyle olması durumunda zengin insanlar ve çalışkan yoksul insanların birbirlerinden karşılıklı alışveriş yapmalarıyla bu durum çalışkan yoksullar için de kazançlı olacaktır. Zengin ülkeler ve çalışkan yoksul ülkelerin de kendi aralarında alışveriş yapmalarıyla her iki taraf da birlikte gelişme olanağı bulacaktır. Smith, aynı bağlamda zenginliği ve rekabeti övmüş, yoksul ama çalışkan komşular için zengin komşularla alışverişin faydalı olduğunu iddia etmiştir. Bu durumu açıklamaları açısından Smith şöyle demektedir: "Zengin bir adamın, nasıl kendi yöresindeki çalışkan kimseler için yoksul birisine kıyasla daha iyi müşteri olma ihtimali varsa, zengin bir millet için de aynı şey geçerlidir. ...Dış ticarete zenginleşmek isteyen bir milletin, bütün komşuları zengin, çalışkan ve ticaretçi milletler olursa, muradına ermesi olasılığı elbet çok fazladır. Her yandan göçebe vahşiler, yoksul barbarlarla çevrili bir büyük millet kuşkusuz dış ticaretle

değil, kendi topraklarını işlemekle ve iç ticaretle servet elde edebilir” demektedir (2011: 531-532).

Dowd’un aynı paraleldeki yorumuna göre ise, “Smith, temele bir ‘doğal düzen’ koyuyordu.” Doğal düzen ona göre insanın doğasına da uygundu. Yine Smith, “bırakın insanları kendi hallerine” demektedir ve en iyi düzenin ekonomide, ticaretle kendiliğinden oluşan sistem olduğunu iddia etmekteydi” (2008: 49). Burada aktarılanlardan da anlaşıldığı gibi Smith, serbest rekabeti ve piyasanın kendiliğinden oluşmasını savunmaktadır. Üstelik bu durumu doğaya uygun görerek, rekabet sonucu, gelişmiş olanın daha çok menfaat elde etmesini doğal karşılamakta, gelişmiş devletlerle ekonomik faaliyetlerde bulunmanın az gelişmiş devletlerin de çıkarına olacağını iddia etmektedir.

Duruma Marksist yorumla bakıldığında ise, sermaye sahipleri fazladan üretimlerini satabilmek için sürekli gelişen bir pazara ihtiyaç duymaktadırlar ve dünya pazarını sömürmeye, ele geçirmeye çalışmaktadırlar (Marx ve Engels, 2003: 35). Marksist yorumda görüldüğü gibi, söz konusu serbest piyasa ilişkileri yoluyla devletler arasındaki ekonomik alışverişlerde, güçlü olanlar güçsüz olanların pazarlarını kolayca ele geçirebilme olanakları bulduklarından, fazla üretimlerini kolayca ellerinden çıkarma olanağı bulan gelişmiş devletler fayda sağlamakta; Smith’in ileri sürdüğünün tersine, az gelişmiş devletler ise rekabet edemekte bu ilişkiden zararlı çıkan taraflar olmaktadır. Yani az gelişmiş devletler, gelişmiş devletlerin ihtiyacı olan yüksek kaliteli sanayi ürünlerini üretip gelirlerini yükseltmedikleri için yeterince gelişmemekte, Smith’in ileri sürdüğü her iki tarafın da ileri gitmesini sağlayan bir gelişme olamamaktadır. Ayrıca pazar koşullarını da kendi çıkarlarına uygun gelecek şekilde değiştirme olanağı yine gelişmiş devletlerde bulunmaktadır.

Yine, kapitalizmin yorumlanması açısından kapitalizmde “her şey çıkar karşılığında yapılır. Karşılıksız vermek diye bir şey yoktur, esas olan alışveriştir. ...Kapitalist inanca göre, bencillik iyi olmasa da, insan bencildir ve onu olduğu gibi kabul etmek gerekir” (Ertuna, 2005: 48-49). Nasıl ki, gücü olan bireyler üretim ilişkilerini kullanarak ve maddi varlıkları yoluyla diğerlerinin üzerinde bir kontrol gerçekleştiriyorsa, gelişmiş ülkeler de az gelişmiş ülkeler üzerinde böyle bir kontrol gerçekleştirmektedir. Buradaki kurallar tıpkı doğadaki yaşam koşullarına benzer şekilde sürmektedir. Yaygın deyişle “büyük balık küçük balığı yutmaktadır”. Ancak, burada önemli bir farklılık daha vardır ki, insanlar arası ilişkilerde ve devletlerarası ilişkilerde insan aklı da devreye girmektedir. Kalabalık kitlelerin söz konusu güç odakları tarafından rahatça sömürülebilmesi için işin bir büyük kısmı da, söz konusu yapılanmaya uygun çalışacak medya mensuplarına düşmektedir.

Diğer bir açıdan, dünya kapitalist sisteminin kâra odaklanmış kapitalistleri küresel çevre sorunlarının giderek artmasıyla da ilgilenmemektedir. Sermaye sisteminin sadece daha çok kazanmaya dayalı bir şekilde gelişmesi sonucu oluşan vahşi kapitalizm uygulamalarıyla çevreye verilen zarar da her geçen gün artmaktadır. Kaplan’ın bu konudaki yorumuna göre, “...az gelişmiş ülkeler

yoksullukla savaş nedeniyle doğayı sömürürken, sanayileşmiş ülkeler yüksek gelişmişlik nedeniyle çevre zararlarına neden olmaktadır” (1997: 187). Burada az gelişmiş ülkelerin doğaya yaklaşım tarzının hayatta kalabilme mücadelesinin bir parçası olduğuna, sanayileşmiş ülkelerin yaklaşım tarzının ise daha az maliyetle daha çok üretme mantığı olduğuna dikkat çekmek yerinde olacaktır. Az gelişmiş bir ülkenin çiftçisi beslenme olanakları kalmadığında son çare olarak ormanlık alanları açarak kendisine toprak açmaya çalışır ya da gelir sağlamak için ormandaki ağaçları keser. Oysa gelişmiş ülkelerin sanayicileri daha az maliyetle üretim yapabilmek için fabrikalarının çevreyi zehirlemesine göz yumar. En çok çevre zararını da az gelişmiş ülkelere kurduğu fabrikalar yoluyla yapar. Konuyla ilgili olarak Prages’in anlattığı gibi, küresel çevre kirliliği büyük nükleer reaktör kazaları tehlikesi yaşanan dünyayı tuzaklarla dolu bir duruma sokmakta, aynı şekilde yiyecek kaynaklarının ve denizlerin zarar görmesi buralardan elde edilen besinleri sağlıklı duruma getirmektedir. Prages yaptığı çalışmada, yaşadığımız dünyayı tehlikeye sokan bu tuzakları anlatmaya çalışmaktadır (1978: 186-188)¹.

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, kapitalizmin en önemli mantığı sürekli ve daha çok gelir elde etme üzerine kuruludur. Bu amacı gerçekleştirebilmek için ise, vahşi kapitalizm uygulamalarında, gerektiğinde tüm etik ve insani değerleri çiğneyerek, kültür, siyaset başta olmak üzere her akla geleni kendi çıkarları gereği kullanmaktadır. Buradaki çalışmada da üzerinde durulduğu gibi, kapitalizmin insanın ve insanın doğal çevresinin korunabilmesi için daha duyarlı bir şekilde hayata geçirilebilmesi gerekmektedir. Çalışmada konu edilen az gelişme, fordizm, modernizm, post-fordizm ve post-modernizm de kapitalizmin mantığından ayrı düşünülemez. Görüldüğü üzere, az gelişmişlik, kapitalizmin mantığı ile son derece ilişkilidir. Az gelişmişliğin oluşmasında en önemli etken, emperyalist güçlerin dünyayı sömürme savaşı içindeki etkisidir. Buradaki çalışmada az gelişmeyle ilgili olarak içsel sebepler de olduğu kabul edilmekle birlikte, az gelişmenin oluşmasında ağırlıklı sebeplerin dışarıdan kaynaklandığı üzerinde durulmakta, o nedenle de içsel sebeplere öncelik verilmemektedir. Aşağıda, az gelişmede önemli yeri olan dışsal sebepler bağımlılık teorileri açısından incelenmektedir.

Az gelişmişliği Açıklamada Bağımlılık Teorileri

Az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkeler tarafından kontrol altında tutulmaya çalışıldığını, sömürüldüğünü iddia eden bağımlılık teorilerini açıklayabilmek için konuya Wallerstein’in görüşlerinden başlamak yerinde olacaktır. Wallerstein,

¹ 11 Mart 2011’de Japonya’da meydana gelen 8,9 büyüklüğündeki deprem ve arkasından oluşan tsunami, nükleer santralleri dahi etkilemiş, tarihteki en hasarlı doğa olaylarından birisi gerçekleşmiştir. Söz konusu deprem, Japonya gibi teknoloji ve kalite konusunda dünyaya örnek olan bir ülkeyi dahi çaresiz bırakmış, meydana gelen çevre kirliliği ve radyasyonun denize de karışmasıyla olayın boyutu büyümüştür. Bu örnek, konunun dünyamız için ne kadar önemli olduğunun anlaşılabilmesi için dikkate alınmalıdır (Milliyet Gazetesi, 11.03.2011).

gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki ilişkiyi anlamlandırmak için, “kapitalist dünya sistemi, merkez-çevre ilişkilerinin hâkim olduğu bir dünya ekonomisi ve devletlerarası bir sistem çerçevesi içindeki egemen devletlerin oluşturduğu bir siyasi yapı tarafından kurulur” demektir (2000: 44-45). Buradan da anlaşılacağı üzere, merkez ülkelerle çevre ülkeler arasındaki ilişkiyi belirleme yetkisi merkez ülkeler tarafından kullanılmaktadır. Söz konusu yetkinin kullanımının ise, merkez ülkelerin çıkarları tarafından belirlenmesi durumu doğal bir sonuç olarak ortaya çıkmaktadır. Yine bu ilişkiler, gelişmiş ülkelerin azgelişmiş ülkeler üzerinde kurdukları baskı anlamında, güç ve kontrol ilişkileri olarak görünmektedir.

Bağımlılık teorilerini açıklamada benzer olan, Prebisch teorisi olarak bilinen teori de, söz konusu ilişkileri açıklama açısından bir diğer örnek olarak verilebilir. Bu teoriye göre, kısaca açıklamak gerekirse, azgelişmiş ülkelerin ihraç ettikleri mallar ile ithal ettikleri malların değerleri ve tarih içindeki bu değerler arasındaki oranlarda gelişmiş ülkelerin lehine bir farklılık görünmektedir. Gelişmiş ülkelere sanayi ürünleri ve teknoloji yoğun ürün alan, bunun karşılığında da tarımsal ürün ve hammadde ihraç eden azgelişmiş ülkeler, aldıklarına oranla her dönemde daha fazla karşılık vermek zorunda kalmaktadırlar (Topal, 2009: 116-117). Anlaşılacağı üzere, azgelişmiş ülkeler aldıkları aynı miktarda ve aynı özellikteki ürüne karşılık, yıllar geçtikçe çok daha fazlasını vermek zorunda kalmaktadırlar. Bu daha fazla üretimi ise, gelişen teknoloji ile sağlamaktadırlar. Ancak, söz konusu fazlalık kendilerine değil, gelişmiş ülkelere yaramaktadır.

Marksist bir açıdan bağımlılık okulunu etkileyen Baran ise; azgelişmiş ülkelerin sömürüldüğünü ve aldıkları desteğin bir aldatmaca olduğunu ileri sürdüğü fikirlerinde, “azgelişmiş ülkelerin ekonomik kalkınması, gelişmiş kapitalist ülkelerin egemen çıkarlarına kesinlikle ve temelden ters düşmektedir. Sanayileşmiş ülkelere birçok önemli hammaddeyi gönderen bu ülkelerin şirketlerine büyük kârlar ve yatırım alanları sağlayan geri kalmış dünya, çok gelişmiş kapitalist Batı için her zaman vazgeçilmez bir dayanak ‘hinterland’ olmuştur” demektir. Yine ona göre, emperyalist devletlerin egemen sınıfları, “kaynak ülkeleri” denilen bu yerlerin sanayileşmesine karşı çıkmakta, “bütünleşmiş sanayi süreçleri ekonomilerinin” ortaya çıkmasını engellemek için ellerinden gelen her şeyi yapmaktadırlar (2007: 24). Yani gelişmiş devletler, azgelişmiş devletlerin ileri teknolojiyi takip ederek, tarım sektörünü de destekleyecek her alanda sanayileşmelerini çıkarlarına aykırı bulmaktadırlar.

Yine aynı paralelde değerlendirilebilecek, Furtado’nun görüşlerine göre de, güç ve bağımlılık ilişkisi içerisinde bir kontrol sağlama durumu ortaya çıkmaktadır. Bu kontrolü sağlamada gerekli olan dört temel güç kaynağı ise şunlardır:

- a. “Teknolojinin kontrolü,
- b. finansal kaynakların kontrolü,
- c. piyasanın kontrolü ve son olarak,
- d. ucuz emek kaynaklarının kontrolü” (1983, akt. Ercan, 1996: 149).

Dolun ve Atik'in, Santos, Baran, Furtado, Sunkel, Cardoso gibi ekonomistlerin bağımlılık teorilerini inceleyerek yaptıkları yoruma göre ise, ortak buluşma noktalarını gösterme açısından, yukarıda görülen güç kaynaklarının kontrolünü sağlamada aşağıdaki analiz ortaya çıkmaktadır.

-“Gelişmekte olan ülkeler, genelde hammadde üreticisi ve nihaî endüstriyel mal tüketicisi sıfatıyla küresel ekonomideki gelişmelerden etkilenmekte; küresel ölçekli firmalar, bu ülkelerin gelişme süreçlerini doğrudan etkilemektedir.

-Gelişmekte olan ülkeler, ekonomilerinin bağımlı olduğu diğer ülkelerdeki gelişmelerden etkilenmekte ve azgelişmişlik, sanayileşmiş kapitalist ülkelerin dünya çapında genişlemesine bağlı olarak ortaya çıkmaktadır.

-Dolayısıyla, azgelişmişlik dışsal bir olgudur. Uluslararası sistemin yapısı, Üçüncü Dünya Ülkeleri'nin kalkınması ile ilgili fırsatları sınırlandırmaktadır” (2006: 10).

Buradaki analizde de açıkça görüldüğü gibi, dünyadaki güç dengesinin aşırı bir dengesizlik içinde olması, azgelişmiş ülkelerin uluslararası ekonomi içinde rekabet şansını oldukça kısıtlamaktadır. Yukarıda ele alındığı gibi, bağımlılık ilişkileri açısından, Furtado'nun dört temel güç kaynağı olarak belirttiklerinin kontrolü ise, gelişmiş ülkelerin yoğun baskısı, denetimi, dünya ekonomi ve siyaseti üzerindeki etkisi ile azgelişmiş ülkelerin kontrolünü azaltmakta, elindeki olanakları daraltmaktadır.

Gelişmeci yazın önceki alt bölümde de açıklandığı gibi, ülkelerin içsel dinamikleri üzerinde vurgusunu artırırken, bağımlılık okulu dışsal dinamikler üzerinde vurgusunu yapmıştır. Bağımlılık teorilerine göre, kapitalizm “küresel” bir dünya sistemi olarak analiz edilmektedir. Bağımlılık kuramları açısından değerlendirildiğinde, azgelişmişlik olgusu emperyalizmle birlikte değerlendirilmesi gereken tarihsel bir süreç olarak düşünülmelidir. Daha açık bir ifadeyle, azgelişmenin sebebi dünya kapitalist sistemindeki emperyalist gelişmelerdir denebilir. “Azgelişme ve gelişme aynı tarihsel sürecin yaşayan iki farklı görünümüdür. Dünya sistemi olarak kapitalizm kutuplu ve hiyerarşik bir yapıya ve bu yapıyı sürekli üreten bir dinamiğe sahiptir. Hiyerarşik yapının alt kutbunda geri kalmış ülkeler, üst kutbunda kapitalist gelişmiş ülkeler yer almaktadır” (Menzel, 1991'den akt. Doğan ve Öztürk, 2010: 40). Burada anlatılanlardan da anlaşılacağı gibi, azgelişme ve bağımlılık ilişkileri çerçevesinde öne çıkan “kapitalist dünya sistemi” arasında yakın bir ilişki vardır. Bölüm içinde de incelendiği gibi, kapitalist mantık çerçevesinde emperyalist ülkeler azgelişmiş olanları bu durumda sabitlemeye çalışmaktadır.

Yine, bağımlılık ilişkileri açısından azgelişmiş ülkelere bakışta da, gelişmiş ülke taraflı bakışlar, dünya kapitalist sistemi içerisinde gelişmiş ülkelerin çıkarlarına hizmetten başka bir anlama gelmemektedir. Ayrıca, çalışmanın içerisinde de görüleceği gibi, gelişme yazını teorisyenleri, azgelişmiş ülkelere kalkındırma önerileri sunarlarken aslında amaçları gelişmiş ülkelerin çıkarlarına

hizmet etmektir. Bugüne kadar olan gelişmeler de Batı'nın yaklaşımı kapsamında değerlendirildiğinde, bu yaklaşımın az gelişmiş ülkelerle kendileri aralarındaki farkı açmaktan başka bir işe yaramadığını göstermektedir. Daha önce de değinildiği gibi, gelişmiş devletler az gelişmiş devletlere ekonomik sınırların kaldırılmasını, serbest piyasa ekonomisine geçilmesini önermekte; aynı bağlamda kendi gelişmişliklerinin de serbest piyasa ekonomisi sayesinde olduğunu iddia etmektedirler. Oysa, Chang ve Grabel'in araştırmalarında da görüldüğü gibi bu iddialar doğru değildir. Onların söylemiyle, “dış ticaret bağlamında, günümüzün en ateşli serbest ticaret misyonerleri olan İngiltere ve ABD kalkınma süreçlerinin ilk yıllarında korumacı politikaları aktif bir biçimde kullanmıştır. Bunun da ötesinde İngiltere ve ABD, dış ticaretlerini korudukları ve sanayilerini düzenledikleri iyi bilinen Almanya ve Fransa'dan bile daha çok korumacı politika uygulamıştır” (2005: 23).

Yukarıda da görüldüğü gibi, bağımlılık ilişkileri açısından değerlendirildiğinde, başta ABD olmak üzere, gelişmiş ülkeler az gelişmiş ülkeleri sömürebilmek için her türlü yola başvurmaktadır. Onlar bir ülkeye yardım verdiklerinde dahi mutlaka kendilerinin yüksek çıkarları söz konusudur. Örnek olarak, Amerikan başkanlarından Kennedy, dış yardımı ABD'nin dünyayı denetleme ve etkileme aracı olarak tanımlamaktadır. Kennedy'e göre, tamamen çökmüş ya da komünist bloğa girme yolundaki ülkeler dikkate alınarak dış yardım sürdürülmelidir (Değer, 2011: 126). Anlaşılacağı üzere dış yardım, ABD'nin ülkeleri kontrol altında tutmasının, onların ekonomilerini, siyasetlerini yönetmesinin bir aracı olarak düşünülmektedir. Böylece az gelişmiş ülkeler dış bağımlılık sonucu, Amerika'nın izin vermediği ağır sanayi ürünlerini üretemeyecek, bunun sonucunda da hiçbir zaman kendilerine yeter bir ekonomik sisteme kavuşamayacaklardır. ABD'nin ve genelde gelişmiş ülkelerin az gelişmiş ülkeler için öngördüğü sistem, Durkheim'in “mekanik dayanışma” teorisinde anlattıklarıyla benzeşim göstermektedir (1997: 31-64). Bu duruma göre, az gelişmiş ülkelerin vatandaşları benzeşen ilişkiler içinde hareket edecek, geleneklerin ağırlığı yaşantının her yanında hissedilecek, kültürel ve fikirselsel açıdan insanların birbirine benzediği, bireyselleşme yerine toplumun üyesi olmanın önem taşıdığı, bireyselleşmenin, farklı fikirleri savunmanın onaylanmadığı, tarım toplumu seviyesinde bir yapılanma gerçekleşecektir.

Yukarıda açıklananlar doğrultusunda az gelişmişliği ve dolayısıyla bağımlılığı pekiştiren bir durum da insan sermayesinin niteliği ile ilgilidir. Konuyla ilgili olarak Inkeles ve Smith, modern karşısında geleneksel insan arasındaki farklılığı az gelişmiş ülkelerde 6000 kişilik bir örnekle yaptıkları anket çalışmalarına göre, bu defa bağımlılık ilişkileri açısından iki kutup arasındaki bireysel farklılıklara dikkat çekmek açısından şöyle sıralamaktadırlar:

1. “Yeni deneyimlere hazır olmak ve yeniliklere açıklık;
2. Acil olanların dışında kalan diğer şeylere karşı ilgi;
3. Diğer insanların düşüncelerine karşı daha demokratik davranmak;
4. Geçmişten daha çok geleceğe yönelik olma;
5. Kendi hayatını planlamaya hazırlıklı olmak;

6. Çevreyi kontrol edebileceğine ve amaçlarına ulaşabileceğine olan inanç;
7. Dünyanın hesaplanabileceğini ve bu sebeple de kontrol edilebileceğini kabul etmek;
8. Diğerlerinin, örneğin kadın ve çocukların, onurlarının farkında olmak;
9. Sonunda, bilim ve teknolojinin başarısına inanç;
10. Adaletin adil dağıtımına inanç” şeklinde sıralamışlardır (Inkeles ve Smith, 1974’ten akt. Harrison, 2005: 20).

Inkeles ve Smith’in araştırmalarında da görüldüğü gibi, özellikle bireysel gelişim açısından bakıldığında az gelişmiş ülkelerde bu durum, insan sermayesinin niteliğinin her zaman gelişmiş ülkelerin gerisinde kalması sonucunu doğurmaktadır. Sonuçta da her ne kadar ülkeler görünüşte demokrasiyle yönetiliyor görünse de, eğitim seviyesinin ve kalitesinin düşük olması sebebiyle ülkelerin gelişmesi için dinamik bir güç olacak insan sermayesi ortaya çıkamamaktadır. Yukarıda yer alan insan özellikleri kalkınma için son derece önemlidir. Ancak az gelişmiş ülkelerde eğitim kalitesinin istenilen seviyede olamamasından, insan sermayesi de az gelişmişliği pekiştirici bir hal almaktadır.

Yine yukarıda yer alan bulgularla paralellik gösterdiği gibi, az gelişmiş ülkelerde kültürel yetersizlikten toplumda yanlış anlaşılan dinsel kurallar daha fazla etkili olmaktadır. Ülkemiz örneğinde görüldüğü gibi, ezberci bir kültürden gelen din adamlarının İslam ve Kur’an ile ilgili niteliksiz yorumları, insanlara ve topluma fayda olacak yerde önemli zararlar da verebilmektedir. Aynı anlamda dinsel metinlerin okunması da bir metnin anlaşılmasında önemli olan karşılaştırma, sorgulama, araştırma teknikleri yerine teslimiyetçi bir anlayışla gerçekleştirildiğinden, halkın okuduğunu doğru anlayabilmesi konusunda amacına ulaşamamaktadır. Böyle bir toplum ise kaderci ve pasif insanlar yetiştireceğinden, gelişmenin dinamiği için çok önemli olan girişimci, yaratıcı, sürekli ilerleme arzusunda olan bireyleri yeterli miktar ve seviyede yetiştirememektedir. Bu durumun sonucu olarak ise, halkın kendi kendini idare edebilmesi için çok önemli olan özgür tartışma, karşılaştırma, dinsel metinler dahil her şeyi sorgulayarak gerçeğe ulaşma kültürü gelişmemektedir. İnanç konusunda bireyler bu yöntemlerle okuyup anlamayı gerçekleştiremediğinden, daha çok kendi bildiğini doğru sanmakta, farklı bir şey duyduklarında hoşgörü göstermek yerine kendi inançlarına hakaret edildiğini sanıp saldırganlaşabilmektedir. Inkeles ve Smith’in yukarıda bireysel gelişim ile ilgili bulgularındaki nitelikler, paragrafta inançlar örneğinde görüldüğü gibi, gelişmiş devletlere göre, az gelişmiş devletlerin insanların oransal olarak daha azında bulunmaktadır. Böylece de sanayileşmenin de ön şartı olan bilimsel özgürlükler gerçekleşmemekte; demokratik bir toplum düzeni kurulamamakta; olması gereken bilimsel eğitim sistemi kurulamamakta; mevcut kültürel ortamın da desteğiyle, az gelişmiş toplumlar kaderlerine razı bir şekilde yaşamalarına devam etmektedirler. Burada açıklanmaya çalışılan bireysel gelişimdeki sorunlar, bağımlılığı artırması anlamında toplumların gelişmesinde dış etkenlerin yanında iç etkenlerin de önemli olduğuna dikkat çekmektedir.

Buraya kadar anlatılanlar kapsamında üretim ilişkilerinin, kapitalizmin mantığında, azgelişme açısından modernizmi ve post-modernizmi nasıl etkilediğini açıklayabilmek için, gerekli görülen azgelişmenin açıklanmasına yer verildi. Azgelişmenin açıklanabilmesi içinse öncelikle, kapitalist mantık ve bağımlılık teorileri üzerinde de inceleme yapıldı. Bölümde de görüldüğü üzere, azgelişme içsel sebeplerden çok dışsal sebepler tarafından oluşturulmaktadır. Burada açıklanmaya çalışılan dışsal sebepler aşağıdaki bölümlerde incelenecek olan, azgelişme açısından fordizmin modernizmi etkilemesinin, post-fordizmin de post-modernizmi etkilemesinin anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Dolayısıyla ilerideki bölümlerin anlaşılmasında azgelişme bölümündeki açıklamalar ve özellikle de bağımlılık ilişkileriyle ilgili anlatılanlar önemli olacaktır.

FORDİZM VE MODERNİZMİN AZGELİŞMİŞ ÜLKELER ÜZERİNE ETKİLERİ

Daha önce de açıklanmaya çalışıldığı gibi, sermaye sistemi, üretim sisteminden kültüre, siyasete kadar her alanı dönüştürmektedir. Bu bağlamda sermaye sistemi temelinde gelişen fordist üretim sistemi de modernizmi etkilemektedir. Azgelişme de dünya ekonomi sistemi ile son derece ilişkili bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Dünya ekonomi sistemi, gelişmiş ülkelerin yaptığı gibi, azgelişmiş ülkelerin de kendi çıkarlarını önceleyerek değerlendirmeler yapmasını gerekli kılmaktadır. O nedenle buradaki bölümde, ilk aşamada fordizm ve azgelişmiş ülkeler üzerine etkileri, daha sonraki aşamada ise fordizmin modernizme etkileri ve azgelişmiş ülkeler açısından oluşan durum incelenecektir.

Fordizm ve Azgelişmiş Ülkeler Üzerine Etkileri

Azgelişmiş ülkelere etkisi açısından fordizmi açıklayabilmek için öncelikle fordizmi tarihsel süreçten başlayarak incelemek yerinde olacaktır. Fordizm kavramının sembolik doğuş yılı olarak 1914 verilmekte; ismini Henry Ford'un otomobil fabrikalarında yaptığı uygulamadan almaktadır. Ancak, fordizmi, Henry Ford ortaya çıkarmış değildir. Fordizmin iş örgütlenmesi ve teknoloji yönünden meydana getirdiği gelişmeler, birçok yerleşmiş uzantının sonucudur. Ford, var olan emek gücünün uygulamadaki yerini iş bölümünün organizasyonunu yeniden düzenleyerek, verim artışı sağlama yoluyla gerçekleştirmiştir. Bunu da pratikte işçileri yürüten bir bant sisteminde sabitleme sistemiyle başarmış, eskiye oranla üretimde çok büyük oranda katlamalar meydana gelmesini sağlamıştır. Ford sisteminin amacı; işin yeniden düzenlenmesi ve kârlılığı artırmanın yanında, meydana getireceği gelir artışı ve boş zaman sayesinde büyük şirketlerin gittikçe artan üretimlerine karşı tüketici bulmaktır. Ford fabrikalarında artan üretime karşı tüketici bulmak ve ekonomiyi canlandırmak için bir dönem işçilerin gelirlerinin artırılması yoluna da gidilmiştir. Ancak, bu beklentinin yanlış olduğu anlaşılmıştır. Buna da kısmen, işçilerin bir anda kazandığını tekrar harcayan, tüketici bir topluluk kültüründe olmamaları sebep olmuştur (Harvey, 1999: 147-149). Bu bölümde de açıklanmaya çalışıldığı gibi, fordist üretim sistemi daha fazla üretmenin yollarını

geliştirmekte, ancak ürettiğini satabilmek için de buna uygun bir kültürel ortama ihtiyaç duymaktadır. Görüldüğü üzere en temel sorununu da ürettiğini satabilmek oluşturmakta, tüm çabalara rağmen, iç piyasada beklenen satışı gerçekleştirememekte, dolayısıyla tek çare azgelişmiş ülkelerin pazar haline getirilmesi kalmaktadır.

Yukarıda açıklandığı gibi, fordist üretim sistemi daha az maliyetle daha fazla üretebilmek için geliştirilmiştir. Bunu gerçekleştirmek için fordizm, aşağıda yer aldığı gibi, diğerlerine de kaynaklık eden şu dört temel ilkeye dayanmaktadır:

1. Ürünlerin, her parçanın ve görevin standartlaştırılması,
2. Aynı görevlerin mekanize edilebilmeleri,
3. Bilimsel idare ya da Taylorizm'le yeni üretim teknikleri ve organizasyonun düzenlenmesi,
4. Yürüyen bant sistemi (Muray, 1995: 47).

Yine teorik açıdan fordizmi destekleyen Taylorizm, idari ve destek birimler arasındaki ilişkilerin yapılandırılması -merkeze bağlı hiyerarşik organizasyon- tüm planlamaların uzmanlaşması -standartlar ve talimatlar ile çalışma- inisiyatif yokluğu gibi belli özellikler gösteriyordu (Muray, 1995: 48-49). Taylorizmin burada yer alan, yönetim ve organizasyonu destekleyen bu ilkeleri de, fordist üretiminin daha güçlü bir şekilde işletmelerde, fabrikalarda yerleşmesini sağladı.

Yukarıdaki anlatılardan da anlaşılacağı gibi, fordizm de en önce kapitalist artı değeri, birikimi artırmaya çalışmaktadır. Yine kendi uygulama alanlarında geliştirdiği yeni iş yöntemlerini, Taylor'un iş yönetim prensiplerini de kullanarak pekiştirmektedir. Bu yöntemin kullanıldığı zamanlardaki gelişme durumuna örnek olarak, Ford'un model "T" sinin yeni yöntemle üretilerek, 1916'da el yapımı otomobillerin onda bir fiyatına satılması ve piyasanın yüzde ellisini ele geçirmesi verilebilir (Muray, 1995: 47; Lipietz, 1997: 2-3). Burada görüldüğü gibi fordist üretim sistemi, özellikle de yürüyen bant sistemi ile birlikte kitle üretimi gerçekleştirebilmek üzere standart ürünler üretmeye dayalı bir sistemdir. Farklı zevklere uygun çok çeşitli üretime olanak vermiyordu ve modernizmle birlikte inceleneceği gibi bu duruma uygun bir toplumsal kültürün inşa edilmesini gerekli kılıyordu. Aynı sebepten, fordizm kitle üretimine yöneldiğinden bir taraftan ne kadar üretilirse o kadar tüketileceğini varsayıyor, diğer taraftan ürettiklerini iç piyasada satamıyordu. Bu durumdan çıkmanın yolu ise, fordizmle birlikte daha fazla gelişme olanağı bulan sermayenin azgelişmiş ülkelere üretimlerini satmasından geçiyordu.

Yukarıda açıklandığı gibi, kapitalist mantıkta, fordizmin temel amacı sermaye sahibinin daha çok kazanabilmesini sağlamaktır. Bu durum işçilerin iş organizasyonundaki çalışma şartlarını da değiştirdi. Fordizm öncesi işçiler sabit bir tezgâhın önünde çalışmaktayken, fordizmle birlikte yürüyen bant sistemiyle birlikte işlenecek ürünler işçilerin önüne gelmeye başladı. "İş zaman etüdü" çalışmaları sonucu, işgücü hareketleri azaltılarak, zaman ve maliyet açısından

ekonomi sağlandı. Üretimde rasyonellik ilkeleri konusunda Taylorizme yaslanan bu sistemle birlikte, en az zaman, en az emek ve maddi kayıpla verimlilik sağlanmaya çalışıldı (Aytuğ, 2011: 54). Fordizm'in işleri bir makinenin başında sıradan işler haline getirerek niteliksizleştirilmesi, işçilerin aldıkları ücretlerin azalmasına sebep oldu. Sosyal hayatta sorunlara sebep olan bu durum, devletin toplumsal hayata müdahalesini zorunlu hale getirdi. Her ne kadar devletten devlete sosyal hayata verilen destek değişse de, dar gelirliilerin istihdamı, sağlığı, sosyal sigortası, eğitimi, devletlerin sosyal patlamaları önleyebilmek anlamında önde gelen sorunlarından oldu (Harvey, 1999: 158-159). Fordist üretim sisteminin işleri basitleştirerek niteliksizleştirilmesi, yukarıda yazılanlara ek olarak, çalışanların bir makinenin parçası gibi, kolayca birbirinin yerini alabilmelerini ve değersizleşmelerini sağladı. Ayrıca, sosyal güvenlik haklarının yokluğu, işverenlerin, ilerleyen yaşlarında çalışanlarını kolayca işlerinden atmalarına sebep oldu (Muehlebach, 2011: 72).

Yukarıda da açıklandığı gibi, fordist üretim sisteminin çalışanlar ayağındaysa, niteliksiz iş gücüne olan ihtiyaç bulunmaktadır. Bu aşamada Boratav'ın da vurguladığı gibi, kapitalizm açısından beklenen ise, işgücü piyasalarının serbest olmasıdır. İşgücü piyasalarının serbestliği de, emekçilerin tek başına korumasız olarak sermaye sahibiyle karşı karşıya gelmesi anlamındadır (Boratav, 2013: 35). Dünyada çokça örneği görüldüğü gibi, serbest piyasayı işgücü açısından uluslararası düzeyde de gerçekleştirmek isteyen sermaye açısından, söz konusu durum, gerektiğinde ucuz işgücünün az gelişmiş ülkelerden temin edilmesi ya da az gelişmiş ülkelere şirketleri yoluyla girerek oradaki emek gücünden faydalanmayı gerekli kılmaktadır². Her iki durumda da yine asıl kazanan gelişmiş devletlerin sermayesi olmaktadır. Ancak buradaki fazla kazanç, "bağımlılık teorileri"nin anlatıldığı bölümde de açıklandığı gibi, az gelişmiş ülkelerin gelişmişlerin yararına daha uygun koşullarda kontrol edilmesini sağlamaktadır.

Önce de açıklandığı gibi, fordist sistem daha çok üretim (kitle üretimi) olanağı sağlıyordu. Burada fordist sistem temel döngüsü gereği, bir malın üretildiği kadar tüketileceği fikri ile hareket ediyordu. Ancak fazla üretim iç piyasada tüketilemediğinden, bu fazla sanayi üretiminin özellikle de bu ürünlere ihtiyacı olan az gelişmiş ülkelerde satışının sağlanması gerekiyordu. Bununla birlikte, çok kere yeteri kadar tüketici bulamayan söz konusu mallar, (az gelişmiş ülkelere de yeterli satış gerçekleştirilemediğinde) depolarda beklemek zorunda kalıyordu. Depolarda bekleyen mallar ise, hem depolama maliyetinden dolayı ürünün genel maliyetini artırıyor, hem de satılamayan mallar dolayısıyla işletmelerin zor durumlara düşmelerine sebep oluyordu. Bu durumlarda da yine kurtarıcı olarak devlet görülüyor, mevcut tıkanıklık sermaye sınıfının lehine, toplumun bir kısım kaynaklarının ayrılması pahasına çözülmeye çalışılıyordu. Yine taleplerdeki ani düşüşlerin yarattığı çaresizlik, zaman zaman sisteme dahil olan firmaların korkulu

² Harmancı konuyla ilgili olarak 1970'ler, 1980'ler ve 1990'lardan örnekler vermektedir (2004: 30).

rüyasıydı. Bu yüzden mevcut girişimci sınıfın varlığını koruyabilmesi için, fordizm, ulusal ve korunmuş bir pazara ihtiyaç duymaktaydı (Muray, 1995: 48). Yani buradan da anlaşılacağı gibi, fordizm uygulamalarında devletler sıkıntılar oluştuğunda girişimci sınıfı korumak durumunda kalıyordu. Kendi girişimcilerini korumanın kuşkusuz en önemli yoluysa, az gelişmiş ülkelere daha çok satış yapmaktan geçiyordu. Az gelişmiş ülkelere daha çok satış yapmak için ise, bağımlılık teorileriyle ilgili bölümde de açıklanmaya çalışıldığı gibi, dünya piyasalarını yönetmek, dünya siyasetini yönetmek, daha ilerisinde dünyadaki kültürü yönetmek gerekiyordu.

Bölümde de açıklanmaya çalışıldığı gibi fordizm, gelişmiş devletlerin kendi içinde, çalışanların yeni yöntemlerle daha fazla üretecek şekilde yönetilmesini, işçi başına elde edilen kazancın artırılmasını sağlıyordu. Devletler arasındaki alanda ise, elde edilen fazla üretimin getirdiği güçle, az gelişmiş devletlerin daha çok kontrol edilmesini olanaklı hale getiriyordu. Yani asıl sorun, gelişme farklarından dolayı ortaya çıkıyor, güçlü olanın az gelişmiş olanı kullanarak, tüm ekonomik, siyasal, sosyal, kültürel olanaklarını kendisini daha çok geliştirmek istemesinden çıkıyordu. Bunun en önemli yoluysa, az gelişmiş ülkelerin ustalıklı yöntemlerle doğal kaynaklarını ve emek gücünü sömürerek ham maddeye ulaşmak, ham maddeyi işleyerek tekrar az gelişmiş ülkelere satmaktı. Yani fordizm bir taraftan az gelişmiş devletlerin doğal kaynaklarını, çok az bir ücretle çalışmaya hazır işgücünü sömürürken, diğer taraftan satmak istediği genelde ileri teknoloji gerektiren ürünlerini satmak için tüketim kültürü başta olmak üzere yeni sisteme uygun kültürü de geliştirmek durumundaydı. Buradan bakıldığında da anlaşıldığı gibi, fordist üretim sistemi de, sermayenin sınırları aşarak özellikle de az gelişmiş ülkelere, uluslararası müdahalelerde bulunabilmesi için gerekli gücün oluşturulmasına zemin hazırlıyordu³. Güç ise az gelişmeyle ilgili bölümde de incelendiği gibi, çeşitli entrikalarla sömürülme ilişkilerini geliştiriyordu. Çalışmada Türkiye ile ilgili bölümde de açıklandığı gibi, bu durumdan etkilenen ülkelere birisi de Türkiye idi. Yine önceki paragraflarda da incelendiği gibi, fordizm başarılı olmak için tüm yapıları kendine göre değiştirmek zorundaydı. Dolayısıyla fordist üretim sisteminin verimli olabilmesi için, kendini daha çok kültür alanında gösteren modernitenin de aşağıda yer aldığı gibi, ona uygun bir yapıda şekillenmesi gerekiyordu.

Fordizmin Modernizme Etkisi ve Az Gelişmiş Ülkeler

Fordist üretim sistemi, daha önce üzerinde durulan kapitalist sistemin mantığı gereği, bu mantık temelinde geliştiğinden, tüm yapıları kendi gelişmesini destekleyecek şekilde değişime uğratmaktadır. Bu bölümdeki konu bağlamında ise,

³ Dikkat edilirse söz konusu durum, çalışmada bağımlılık teorilerinde anlatıldığı gibi, az gelişmiş devletlerin daha fazla sömürülebilmesi için, bu defa fordist üretim sistemi paralelinde ortaya çıkan gelişmeleri açıklamaktadır. Yine bölümde anlatılanlar, az gelişme bölümünün tamamı göz önüne getirildiğinde daha çok anlam kazanmaktadır.

daha çok kültürel anlamda yansımaları bulan modernizmi etki altında bırakması açısından ele alınacaktır. Önceki bölümde fordizme ağırlıklı olarak yer verildiğine göre, fordizmin modernizme etkisini açıklayabilmek için, burada öncelikli olarak modernizmi açıklamaya çalışmak yerinde olacaktır. Daha sonra ise fordizmin modernizme yaptığı etki, az gelişmiş ülkeler açısından değerlendirilecektir.

Modernleşme tarihsel olarak, 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki toplumsal, ekonomik ve politik sistemlerde ortaya çıkan değişimin bir ürünü olarak gerçekleşti. Daha sonra, diğer Avrupa ülkelerine, arkasından da 19. yüzyıl ve 20. yüzyıllarda Güney Amerika, Asya ve Afrika kıtalarına yayılan bir süreç oldu (Eisenstadt, 2007: 11). Burada da açıklandığı gibi, modernite önce gelişmiş devletlerde ortaya çıktı ve sonra az gelişmiş devletlere belirli bir sıra halinde gelişmişlik durumlarına göre yansımaya başladı.

Yine modernizm, tarihsel süreç içerisinde bakıldığında, yoğunlukla, kültür, bilim ve teknikteki gelişmelerin de etkisiyle, zamanın getirdiği yenilikleri, değişimleri simgelemektedir. Callinicos'un tanımıyla "modern toplum, geleneksel toplulukların durağan yapısından kökten bir kopuşu temsil eder. Artık insanlığın doğa ile ilişkisi, tarımsal üretimin tekrarlanan döngüsünün egemenliği altında değildir. Bunun yerine, özellikle sanayi devriminden bu yana, modern toplumlar kendi fiziksel çevrelerini denetlemek ve dönüştürmek için gösterdikleri sistematik çabalarla nitelendirilir oldular" (2001: 53). Yeni durumda bilime olan inancın da gelişmesi ile birlikte dünya değiştirilemez olmaktan çıktı. Bilimin desteği ile teknolojik olanakların da artmaya başlamasıyla, sanayi alanında ortaya çıkan gelişme ve değişimler kültürel alanlarda da yansımaları buldu.

Modernleşme, toplumlarda kurumsal yapılar bakımından da büyük ölçüde farklılaşma ve uzmanlaşma ortaya çıkardı. Bu farklılaşma ve uzmanlaşma ile ilgili olarak, modern özelliklere sahip toplumlarda, bu yapılara dahil olma süreci, "akrabalık bağları, bölgesel, toplumsal sınıf veya mevki" ilişkileri gibi sabit bir şekilde formalize edilmedi. İşlerde meydana gelen çeşitlenme sonucu yeni uzmanlık alanlarına gereksinim duyuldu. Bu yeni duruma egemen olan uzmanlaşan roller ise, ailesel bağlar, akrabalık, sınıf, mevki bağları vb. yerine, çalışma ve başarıya sonucu oluşan "serbest geçişlilik ilkesi" ile gerçekleşti (Eisenstadt, 2007: 12-14). Buradan da anlaşılacağı gibi, fordist sistem de kendi çalışma kültürüne ve standartlarına uygun insan yetiştirmeyi gerekli kılıyordu.

Yine, gerek fordizm gerek modernizm, her alanda gerçekleşen değişimlerin sonucu olarak ortaya çıktı. Modernizmle birlikte gerçekleşen değişmeye dikkat çekmesi açısından Berman'ın açıklamalarına göre, "modernizm", yaşama koşulları içerisindeki mekan ve zamanın olumlu ya da olumsuz olarak yaşanışı ve içinde bulunulan koşulların durmadan parçalanarak değiştirilmesi olarak ifade edilmektedir. Yine Berman'a göre, modern olmak için, Marx'ın ifadesiyle "katı olan her şeyin buharlaştığı" bir evrenin parçası olmak gerekmektedir (1988: 15).

Modernizm anlayışının tarih sürecindeki gelişmesiyle de ilişki kurulabilecek şekilde, Horkheimer ve Adorno da, ekonomik üretkenliğin artışının sonucu bir taraftan bakıldığında adil bir dünya için gereken koşulların ortaya çıktığını, ancak, diğer taraftan ekonomik güçler karşısında bireyin tamamen “hükümsüz” bırakıldığını söylemektedir (1995: 15). Yani modernizm bireyi akıl ve bilim böyle emrediyor diyerek hükümsüz bırakmaktadır. Bu durum fordizmin bilimi öne sürerek, işleri standartlaştırması gibi, toplumsal hayatın standartlaştırılması talepleriyle uyumludur. Bunun sonucunda ise, aklın ortaya koyduğu doğrular, “rasyonelleşme” egemenler tarafından belirlenmektedir. Aynı paralelde egemenler açısından faydalı, iyi olan yasalar, yoksullar ve emekçiler için çıkarlarının ters olmasından olumlu olmayabilmektedir.

Yukarıda açıklanan rasyonelleşmenin egemenler tarafından belirlenmesi, özgürlüklerin kısıtlanması durumunu meydana getirebilmektedir. Modernite ayrıca aydınlanmayla da yakından ilişkili bulunmaktadır. Aydınlanma düşüncesi de amaçladığının tersine, modernite gibi, daha fazla özgürlük yerine insanlığın kurtuluşu adına evrensel bir baskı ortaya çıkarmaktadır. Buna örnek olarak, Horkheimer ve Adorno’nun aydınlanmanın diyalektiğinde öne çıkarılmak istenen akılcılıkta eleştirme konusu olan, hâkimiyet ve baskının mantığı verilebilir. Horkheimer ve Adorno’ya göre, bu durumdan çıkmanın yolu “doğanın isyanıyla” mümkün olabilir. Buradan doğanın karşı çıkması olarak kastedilen, insan doğasının isyanının kullanılmak istenen saf araçsı akla karşı koymasıdır. Yani insan doğasında var olan kişilik ve kültürün karşı koymasıyla, bu ezici baskı durumundan kurtuluşun olanaklı olduğu anlatılmak istenmektedir (Harvey, 1999: 199-206). Yine, Adorno’nun açıklamalarına göre sanat ve kültür de, ideolojiden bağımsız hareket edemez. Kapitalizmde bütün üretim pazar içindir. Mallar insanın ihtiyaç ve istekleri için üretilmez, daha fazla fayda, sermaye için üretilir. Sanat ve kültür de, kapitalizmin bu amaçları doğrultusunda, sermaye sisteminin daha çok kazanabilmesi için kullanılır (Bernstein, 1991: 5). Burada görüldüğü gibi, hem fordist üretim sistemi daha çok üretmek için bilimsel akla ihtiyaç duymakta, hem de modernizm akılcılığa (rasyonalizme) yaslanmaktadır. Ancak tüm bunlarda amaç, toplumdaki insanların ortak faydasını aramak değil kapitalist sistemin pazar payını, dolayısıyla az gelişmiş ülkelere olan satış oranını artırmaktır.

Modernizmin düzenleyen, planlayan, rasyonellik adına akıl böyle emrediyor teziyle, insanları denetim altına alan baskıcı tarzı, yukarıdaki fikirler karşılaştırılınca da görüldüğü gibi, kapitalizmin anlatmaya çalışılan mantığıyla uyuşmakta; mevcut bütün kurgularını kendi çıkarları doğrultusunda meydana getirmektedir. Wagner’in deyişiyle, “...modern pratikler bir kez başlayınca, insanın özerklik yoluyla kendi kendini gerçekleştireceğini belirten burjuva-hümanist vaadi yerine getirmek şöyle dursun, insan varlıkları hem düşüncede hem de gerçeklikte öylesine dönüştürür ki, tam da bir benliği (self) gerçekleştirme nosyonu savunulamaz hale gelir” (1996: 27). Toplumları oluşturan bireyler, kapitalist sistemin çarkları tarafından öyle bir bilenir ki, sonunda birbirinden çok farklı olmayan bireylerden meydana gelen kitleler oluşturulmuş olur. Yine,

konuyla ilgili olarak, Taylor da, modernliğin kapitalizmin ürünü olduğuna işaret ederek, kitlelerin istemeden karşılaştıkları vahşi kapitalizmin besleyeceği rekabetçi ortamda özgürlüğün de sürekli korunabileceğinin şüpheli olduğunu vurgulamaktadır (1995: 91-92).

İnsanların modernite çerçevesinde tek tipleştirilmesi, yukarıda bazılarında örnekler verilen, Frankfurt Okulu yazarlarının özellikle üzerinde durdukları bir konudur. Bu yazarların da vurguladığı, kapitalist sistemin sermaye sahiplerinin çıkarları doğrultusunda geliştirdiği kitle kültürü, özel bir kültür endüstrisi olarak işlev görür. Basın, radyo ve sinema ise yeni kültürün oluşmasında, kitlelerin sermaye sınıfının çıkarları doğrultusunda biçimlenişinde en önemli rolü oynar. Marcuse, kitle kültürünün temel karakteristiklerini şu şekilde sıralamaktadır (Held, 1987'den akt. Kızıılçelik, 2000: 222):

1. Kitle kültürü, kamusal ve özel ilgiler/çıkarlar (interests) arasında hatalı bir harmoni kurar,
2. Kitle kültürü, tüketim yönelimlerini ve özelleştirmeyi güçlendirir,
3. Kitle kültürü, reklam estetiğini genişletir,
4. Kitle kültürü, var olan işçi-sınıfı kültürünü (proleter kültürü) zayıflatır, yok etmeye çalışır,
5. Kitle kültürü, araçsal aklın başatlığını artırır,
6. Kitle kültürü, seksüaliteyi (cinselliği) manipüle eder.

Horkheimer, kitle kültürü ile ilgili, içinde bulunduğumuz durumun sorunsallığına dikkat çekerek, “bilim, doğadaki bilinmeyen karşısında duyduğumuz korkuyu yenmemizi sağlamıştır: Artık kendi ürünümüz olan toplumsal baskıların esiriyiz. Bağımsız davranmaya çağırdığımızda, düzenlerden, sistemlerden, otoritelerden yardım bekliyoruz” demektedir (1998: 187). Burada anlatılmak istendiği gibi, bir zamanlar doğaüstü güçlerden korkutularak tutsak edilmeye çalışılan insan, bilim ve kültürdeki gelişmeler yoluyla bu tutsaklıktan kurtulmuştur. Ancak, sermaye sisteminin çıkarları doğrultusunda eskinin yerine yeni bir bağımlılık ilişkisi, gündelik hayatı etkileyen gerçeklik olarak yerini almıştır. Moderniteyle birlikte geline aşamada, inanç sistemlerinin yaptığı baskı bu defa modern olmak adına akıl tarafından yapılmaktadır.

Görüldüğü gibi, ne fordizm, ne de modernizm, kapitalizmle ilişkisi kurulmadan düşünülemez. Daha önce de açıklandığı gibi, fordist üretim sistemi daha çok üretmeye dayalı, ne kadar üretilirse o kadar tüketileceğini varsayan bir anlayıştan kaynaklanmaktadır. Bu amacın gerçekleşebilmesi için ise, tüm kaynakları en elverişli şekilde kullanabilmek gerekmektedir. Tüm kaynakların en elverişli kullanılabilmesi için de, başta sermaye sisteminin hükümetleri olmak üzere ileri gelenlerinin çabalarıyla başta kültür olmak üzere, toplumsal yapının dönüştürülmesi gerekmektedir. Daha önce değinilen, Durkheim'in “mekanik dayanışma” teorisinde anlatılan benzeşen ilişkilerin yerini, çok daha çeşitlenmiş ve gelişmiş bir işbölümü almalıdır. Tarım toplumundan endüstri toplumuna geçmek, aynı işleri aynı tekniklerle yapmak yerine, endüstri toplumunun gereği olarak,

teknoloji ve işbölümü ağırlıklı bir yapılanmayı gerçekleştirmek; endüstri toplumunun gereği olarak geniş aile biçiminden sanayide kullanılmaya çok daha elverişli olan çekirdek aileye geçmek gerçekleştirilmelidir. Yani Durkheim'in görüşleri açısından değerlendirilirse "organik dayanışma" geçerli olmalıdır (Durkheim, 1997).

Üretim sistemiyle ilişkili olan söz konusu değişimlere uyulabilmesi için ise, gelenekler ve dini anlayışla biçimlendirilmiş, yüzyıllarca devam eden bir kültürel anlayış yerine, endüstrileşmenin gerektirdiği değişimleri hayata geçirebilecek modernizmde anlam bulan bir kültürel değişimin sağlanması olanaklı kılınmak durumundadır. Modernite teorileri kapsamında geliştirilen bu kültürel değişme aynı zamanda azgelişmiş ülkelere de taşınmalıdır. Çünkü ortaya çıkan fazla ve çeşitlenmiş ürünlerin azgelişmiş devletlerde satılabilmesi için, bu ürünleri tüketecek kültürel değişmeye uyum sağlatılmış azgelişmiş devletler insanlarına ihtiyaç bulunacaktır. Benzer şekilde, ucuz işgücünden faydalanabilmek için, azgelişmiş ülke çalışanlarının profili, kültürü de gelişmiş devletlerdekilere benzer olmak zorundadır. Daha önce açıklandığı gibi değişen koşullar, tarım toplumları için uygun olan Durkheim'in "mekanik dayanışma" teorisi yerine, endüstrileşmeyle geline aşamayı yansıtan "organik dayanışma" teorisindeki toplumsal yapıya daha uygundur. Azgelişmişler de açıklanan sebeplerden, gerekli adaptasyonu gerçekleştirmelidir.

Kuşkusuz, endüstrileşme, her geçen gün daha da kalabalıklaşan toplumların ayakta kalabilmeleri için hayati bir önem arz etmektedir. Burada eleştirilen nokta ise, fordizmin, modernizmin, kapitalist üretim mantığında gelişirken, insana ve doğal çevreye duyarsız bir şekilde hareket etmesidir. Yine, eleştirilmek istenen bir diğer konu, azgelişme ile ilgili bölümde açıklanmaya çalışıldığı gibi, fordizmle birlikte ortaya çıkan üretim katlamalarının da gelişmiş ülkelerin çıkarlarını koruyacak şekilde "güç, kontrol" ve "merkez, çevre" ilişkileri içinde hayata geçirilmesidir. Bu durum ise, dış müdahalelerin de katkısıyla, azgelişmiş ülkelerin ileri teknoloji üretimi yapamaması, tüketici ve pazar konumunda bulunması gibi daha önce de incelenen etkiler yapmaktadır. Aynı paralelde, fordizm gelişmiş devletlerin daha fazla üretmesi ve bu üretime pazar bulabilmeleri olanaklarını artırmakta, endüstri üretimine uygun bir aile yapısının gerçekleşmesini, endüstri üretimine paralel bir kültür gelişmesini gerekli kılmakta, modernizmin gelişmesi de bu doğrultuda gerçekleşmektedir. Ancak, fordizm de tarihsel süreç içinde gerçekleşen ekonomik dönüşümler sonucu oluşan değişimlere ayak uydurmak sonucunda kalacak ve sonraki bölümde de inceleneceği gibi fordizmden bir kopuş gerçekleşecektir.

Bu bölümde, azgelişmeye etkisi açısından fordizmin modernizme etkisi incelendi. Modernizm, başta geleneksel toplumdan bir kopuş ve değişmeye işaret etmesi açısından farklı tanımlar da dikkate alınarak ele alındı. Fordizm ile ilgili olarak çalışan uzmanların görüşlerine yer verildi ve buradaki görüşler fordizmin modernizme etkisi açısından değerlendirilmeye çalışıldı. Bölümde incelendiği gibi,

fordizmin azgelişme açısından ise, rekabet koşulları gereği azgelişmiş ülkelerin bu yarışta geride kalmasına sebep olduğu, azgelişmeyi tetikleyici bir etki ortaya çıkardığı görüldü. Çünkü fordizm aynı standart özelliklere sahip ürünleri kitle üretimi şeklinde ne kadar üretirsek o kadar satarız mantığıyla üretiyordu. Oysa, her ne kadar modernizme yaptığı etki paralelinde, kültürel değişimle tüketimi artırmaya çalışsa da üretimini iç piyasada tüketemiyordu. O nedenle de azgelişmiş ülkelere açılmak zorundaydı. Ancak, bazı tersi iddiaların aksine, Türkiye ile ilgili bölümde de incelendiği gibi, ülkelere giren bu yabancı sermaye, o ülkenin sanayisinin ve teknolojisinin gelişmesine hizmet etmiyordu. Bu gelen sermaye, ya kendi markalaşmış ürünlerinin azgelişmiş ülkelerde tüketilmesini sağlamaya çalışıyor ya da kendi marka ve patentini korumak şartıyla ucuz işgücü, ucuz hammadde gibi kaynak avantajını da kullanarak azgelişmiş ülkelere daha fazla faydalanmanın çarelerini arıyordu⁴. Tüm bunlara rağmen, aşağıdaki bölümde de yer verildiği gibi, fordizmin katı yapısı, piyasa şartlarına uymasını güçleştirdi ve esnek bir yapılanmaya gidilmesi zorunluluğunu doğurdu. Çare, post-fordist üretim sistemi ve ona uygun bir kültürel ortam hazırlanmasına hizmet eden post-modernizmde bulunulmaya çalışıldı.

POST-FORDİZM, POST-MODERNİZM VE AZGELİŞMİŞ ÜLKELER ÜZERİNE ETKİLERİ

Önceki bölümde fordist üretim sistemi incelendiğinde de görüldüğü gibi, dünya ekonomik sistemi temelinde gelişen fordizm, azgelişmiş ülkelerin bağımlılığını artırıcı bir etki yapmakta, oluşturmaya çalıştığı modernist kültür de gelişmiş ülkelerin yararına işlemektedir. Sermaye sistemi siyasetten kültüre her alanı etkilemektedir. Bölümdeki konu açısından da kapitalizmin mantığında gelişen sermaye sistemi, post-fordizmi etkilemekte, post-fordizm de sermaye sistemi ile birlikte post-modernizmin oluşumunu etkilemektedir. Yine, post-fordizm ve onun etkisiyle şekillenen post-modernizm ise, aşağıdaki alt bölümlerde de incelendiği gibi, azgelişmiş ülkelerin bağımlılığını artırıcı bir etkide bulunmaktadır.

Post-fordizm ve Azgelişmiş Ülkeler Üzerine Etkileri

Burada post-fordizm ve azgelişmiş ülkeler üzerine etkilerini değerlendirebilmek için, tarihsel süreçten başlanarak gelişmelere dikkat çekmek yerinde olacaktır. 1960'ların ortalarında fordizm içinde önemli sorunlar oluşmaya başladığı anlaşılmaya başlamıştır. Aynı zamanda Japon ve Avrupa ekonomilerinin kendilerini toparlamaları, iç pazarlarını doyurmaları sonucu, fazla üretimlerini dışarıya satmak istedikleri bir dönem oluştu. Bunda otomasyon, robotlaşma, sibernetik vb. yeni teknolojilerin kullanılmasının etkisi oldu. Yine bu dönem, fordist yönetim ve rasyonalizasyonun etkisiyle gerçekleştirilen daha az işçiye

⁴ Bilindiği gibi uluslararası sermaye, ucuz işgücü elde etmek için başta Çin ve Uzak Doğu Ülkeleri olmak üzere azgelişmiş devletlerde yoğun bir şekilde etkinliğini sürdürmektedir (DISK, 2001: 24; Çaşkurulu, 2010: 70).

ihtiyaç duyma sonucu, gittikçe daha fazla işçinin işten atıldığı bir zamana rastladı. 1968'de Avrupa'da ve Amerika'da bir taraftan sisteme karşı koymalar başlamışken, bir taraftan da sermayenin yeni üretim teknikleri ve teknoloji kullanımlarını yaygınlaştırmaya başlaması artan bir şekilde kendini hissettiriyordu (Harvey, 1999: 164-165). Fordizm hem sağ ve hem de sol tarafından "işyerinde, politik partide, konferans salonunda ve stüdyoda her zaman hedef alındı. Bu şekilde hedef alma, 1968'de Avrupa'da ve Amerika'da patladı. Söz konusu durum, fordizmin temel ilkelerine; çalışma ve tüketim tanımlarına, kentleri biçimlendirmesine ve doğaya egemen oluşana saldıran, sınaî olduğu kadar kültürel bir ayaklanmaydı" (Muray, 1995: 51).

Aynı paralelede Gartman'ın açıklamalarına göre, fordist üretim sistemi çok büyük çaplı olarak tekeli anonim şirketler, kitle üretimi ve standartlaşmış ürünlerle belirginleşmişti. Fordizm ve modernizm bir ekonomik gelişme, kültürel yenileşme olarak, ikinci dünya savaşından sonra en yüksek noktasına ulaşmıştı. Ancak, fordist ekonomi 1960'ların sonuna doğru zayıflamaya başladı ve 1973 ekonomik durgunluğuyla birlikte krize düştü. Bu krizden çıkış için, yeni ve çeşitlendirilmiş malların esnek üretim teknikleriyle üretilmesini öneren post-fordist ekonomi yükselişe geçti. Bu ekonomi ise, post-fordist üretim sistemi paralelinde, farklılığı ve geçiciliği öne çıkaran, yeni bir kültür olarak post-modernizmi ortaya çıkardı (1998: 121).

Diğer taraftan fordizm, meydana getirdiği fabrikalaşma ile birlikte geniş çaplı işçi kitlelerini de beraber getirmişti. Bu da sendikal hareketler için uygun bir ortam meydana getiriyordu. Ancak, teknolojinin yönünün değişmesi çalışma hayatında fabrika dışı üretim biçimlerinin de gelişmesine sebep oldu. Harvey, bu konuda, küçük ev içi üretimlerini, küçük atölyeleri, ayrıca 1970'lerde görülmeye başladı dediği, 1980'lerde azalmak bir tarafa daha da çoğaldılar olarak anlattığı terleme atölyelerini "sweat shop" örnek vermektedir. Oysa sendikal hareketler fabrikalarda işçilerin sayılarının artmasıyla güçlerini artırmaktadırlar (1999: 176). Türkiye örneğinde görüldüğü gibi az gelişmiş ülkelerde ise sosyal güvenlik ve sendikal haklar açısından daha büyük sorunlar ortaya çıkmakta, çalışanların çok büyük bir çoğunluğu örgütlenememektedir (Şenses, 2003: 150).

Kapitalizmin aşamadığı çelişkilerden olan mümkün olduğu kadar düşük ücretle işçi çalıştırma sorunu, nüfusun çok azının ulaşabildiği yüksek ve nitelikli iş dışında kalan sıradan işler için, gelir dağılımındaki farklılıkların azami açılması sonucu, çatışmaların yükselmesine sebep olmaktadır. Bu aşamada fordist sistem çocuk ve kadın iş gücünün kullanımına yönelmiş, ırk ayrımı yaparak, beyaz adamın sendikalaşmasına karşın "geri kalanların" işe karşı duydukları gereksinmeyi kullanmıştır. Fakat bu da ekonomik sıkıntıların yol açtığı toplumsal sorunların artmasına sebep olmuş, 1965'ten 1973'e kadar Fordizm ve Keynesçiliğin kapitalizmin çelişkileri ile baş edemeyeceği ortaya çıkmıştır. Burada da yüzeysel olarak bakıldığında önemli etken, katılık tarafından oluşturulan sebeplerden ortaya çıkmıştır. Sabit sermaye yatırımlarında da esneklik meydana

getirilememesi, tekelci sermayenin işçi ücretlerine takındığı katı tutum, sonuçta da işçilerin geniş çaplı grev dalgalarıyla buna cevap vermesi sorunların başında gelmiştir (Harvey, 1999: 161-165). İşçi haklarına karşı katı bir tutum içinde olunması, az gelişmiş devletlerin görece daha az örgütlenmiş çalışanlarını daha da çok etkilemiştir. Çünkü işgücü piyasasında, dünya çapında bir denge durumu sermayenin hareketini belirleyen temel etken durumunda olmuştur. Sermaye yatırım yaparken doğallıkla, işgücünü daha ucuza getirecek fırsatları az gelişmiş ülkelerdeki kapasiteyi değerlendirerek gerçekleştirmek istemiştir (Chossudovsky, 2003: 73-75). Dolayısıyla daha az maliyetle elde ettiği işgücü sonucu oluşturduğu zenginliği ve kuvveti ise, dünya ekonomisini, siyasetini yöneterek, az gelişmiş ülkeleri kontrol altına almakta kullanmıştır.

Yine 1973'te yaşanan petrol şoku, kapitalist dünyada stagflasyonun (üretimde durgunluk, fiyatlarda enflasyon) ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu nedenle 1970'li ve 1980'li yıllarda, toplumsal ve ekonomik dar boğazdan çıkabilmek için yollar araştırılmaya çalışıldı. Bu aşamada Harvey'in kullandığı anlamıyla, fordizmin katı tutumuna karşı tam bir çatışma durumu olarak belirlenen "esnek birikim" uygulamaları görülmeye başladı. Ona göre, "esnek birikim", "emek süreçleri, işgücü piyasaları, ürünler ve tüketim kalıpları bakımından esnekliğe yaslanır. Temel özelliklerinden biri, yepyeni üretim sektörlerinin, finans hizmetlerinde yepyeni yöntemlerin, yeni piyasaların ortaya çıkması ve hepsinden önemlisi ticari, teknolojik ve örgütsel yeniliklerin temposunun önemli ölçüde hızlanmış olmasıdır" (Harvey, 1999: 170). Görüldüğü üzere, fordizmin krizlerinden kurtulmak için bulunan yeni yollar her alanı etkilemekteydi. Bu anlamda az gelişmiş ülkelerin de gelişen sürece uyum sağlaması gerekiyordu. Çünkü burada açıklandığı gibi gelişmeler, sermaye hareketleri, işgücü piyasaları başta olmak üzere, az gelişmiş devletlerde de karşılığını bulmak durumundaydı. Bununla ilgili örnek olarak, az gelişmiş devletlerin ekonomik sınırlarının esnetilmesi, gelen talebe göre işgücü geçişliliğinin uluslararası düzeyde sağlanması gerekiyordu.

Sermaye sisteminin bir diğer özelliği de, Adam Smith'in yaşadığı dönemden başlayarak, üretime öncelik tanınması ve ne kadar üretilirse o kadar satılabileceğini varsaymasıydı. Smith, konuyla ilgili olarak, "merkantilizmi" anlattığı bölümde, "bütün üretimde gözetilen tek amaç ve erek, tüketimdir. Üreticinin çıkarı ise, tüketicinin çıkarını ne derece kayırması gerekiyorsa, ancak o keredede kollanılmak lazımdır. ... Gelgelelim, merkantilist sistem tüketicinin çıkarını hemen hemen bidüziye üreticinin çıkarına feda etmekte ve öyle görünüyor ki, tüketimi değil üretimi bütün sanayinin ve ticaretin son amacı ve ereği saymaktadır" demektedir (2011: 732). Ancak, kapitalist sistemin uygulamalarıyla yaşanan krizler, üretim kadar tüketimin de dikkate alınması gerektiğine işaret ediyordu. Ayrıca, artan rekabet şartlarında, yeni dönemde müşteri memnuniyeti sağlanmadığı takdirde, satış yapmak olanaklı görünmüyordu. Fordist uygulamada, ne kadar üretilirse o kadar tüketileceğini varsayan yanlış anlayış sonucu oluşan depolama ve maliyet sebepleriyle meydana gelen sorunlar, perakendeciliğin ve market tipi

organizasyonun yaygınlaşmasıyla aşılmaya çalışıldı. Market tipi sistemin temelinde, ürünlerin tam zamanında siparişe göre yönlendirilmesi vardı. Ayrıca teknolojinin de etkisiyle, tasarıma göre değişen müşteri isteklerine cevap verme yoluyla, esnek üretim olanakları oluşmaya başladı. Market sistemine göre binlerce kalem ürün, değişen müşteri taleplerine göre, bilgisayar programları sayesinde kayıt altına alınıyor; kayıt altına alınan bilgiler ise, girdi/çıkış kontrolü, sipariş verilmesi vb. otomatik hale getiriliyordu. Örneğin, binlerce kalem ürünün ne kadar tüketildiği bu sayede biliniyor ve eksilen mallar hemen sipariş verilerek yerleri dolduruluyordu (Muray, 1995: 51-52; Monden, 1994: 15-27). Gelişmeler sonucunda söz konusu market sistemi, diğer işletmeler tarafından da örnek alınarak çok yaygın bir şekilde kullanılmaya başlandı.

Yine bir örnek olarak, esnek üretimin geliştirilmesi sayesinde, General Motors'un 1980'de tezgâhlardaki boyayı değiştirmesi 9 saat alırken, Toyota aynı işi iki dakikada yapmaya başladı; ayrıca süreç içinde işlemlerde sadeleştirme yaparak, örnek tiplerin gövdede sadeleştirilmesini 5000'den 500'e kadar indirdi (Muray, 1995: 53-54). Japonya kaynaklı bu gelişmede, ABD'li Deming'in Japonya'da uygulamaya geçirilen, esnek üretim sistemine dayalı, verimliliği artırma amaçlı, günümüzde "Toplam Kalite Yöntemi" olarak bilinen bütüncül sistemin çok büyük etkisi oldu (Aguayo, 1994). Tüm bu gelişmeler esnek üretim sistemleri paralelinde fordizmden bir kopuş olduğunu ortaya koyuyordu ki, bu durum post-fordizm olarak tanımlandı. Buradaki örnekte de görülen post-modernizmle birlikte ortaya çıkan yeni iş yapma yöntem ve teknikleri gelişmiş devletlerde yaygınlaşmaya başladı. Bu durum aynı zamanda, esnek üretim yöntemlerini daha önce kullanmaya başlayanlar açısından maliyetleri düşürerek, rekabette öne geçmek, rekabette geride kalanlara talep isteği yaratarak, yeni ve daha da çeşitlendirilmiş, farklı zevklere hitabeden ürünleri satabilmek demektir.

Post-fordizmi anlamak açısından, esnek üretim sistemi temelinde gelişen post-fordist üretim sistemi ile ilgili tartışmalarda üç konum ileri sürülmektedir. Bunlardan birincisi Piore, Sabel ve onları izleyenler tarafından savunulmaktadır. "Buna göre, yeni teknolojiler, çalışma ilişkilerinin ve üretim sistemlerinin bütünüyle farklı, toplumsal, ekonomik ve coğrafi temelde yeniden oluşmasını olanaklı kılıyor" (1984, akt. Harvey, 1999: 215). İkincisine göre, esneklik fikrinin "işgücü piyasalarında" ve "üretim organizasyonlarında" politik olarak uzlaştırılması görülmektedir. Pollert bu konuda bir meydan okumayla "esnek işgücü" fikrinin keşfi, uysallığı ve geçici çalışmanın yayılmasını yücelten ve bunları kaçınılmaz gösteren bir ideolojik taarruzun parçasıdır" demektedir (1988, akt. Harvey, 1999: 216). Üçüncü durumda ise, Harvey'de, esnek teknolojiler ve organizasyonel biçimlerin de her yerde hegemonik hale gelmediğini, fordizmin de her yerde aynı anda var olmadığını söylemektedir (1999: 217).

Harvey, post-fordist üretim sisteminin oluşumunun içinde bulunan esnek birikimin temelinde katılıkla çatışmasını görmekte, uzun süre değişmeyeceği var sayılan kalıpların, her anki değişimlere uyacak biçimde ayarlanmasını

değerlendirmektedir. Hatırlanacağı üzere, fordist üretim sisteminde en önemli sorun değişen koşullara karşı uyum sağlayamamaktan gelmektedir. Bu aşamada, işgücü açısından içinde bulunulan durumdan çıkmak için, daha kısa zamanlı çalışma, vardiya usulü çalışma, geçici işçilerden yararlanma, kadın iş gücünün yarım zamanlı çalışma özentsinin kullanılması, ana kadrolar dışındaki işlerde taşeronlardan yararlanılması gibi çözümler bulunmaya başlamıştır. Yine gerektiği zaman, ortam ve koşulların durumuna göre, düşük ücretli emek gücünden yararlanmak için az gelişmiş üçüncü dünyaya el atılmıştır. İş piyasaları açısından da, üretim ve tüketim kalıpları bakımından esnekliğin getirdiği olanaklardan yararlanılmıştır. Ayrıca yeni durumlar hızlı karar vermeyi, piyasanın şartlarına anında uymayı, yaşamsal bir zorunluluk haline getirmiştir. Teknolojinin de kullanım alanının genişlemesiyle “just in time,” tam zamanında üretim de denen “envanter - akım - teslimat” sistemi kullanılmıştır⁵. Tüketim kültürünün yaygınlaşmasıyla da, moda uyma, en son teknolojiden faydalanma arzusu, reklam sektörünün yaygınlaşan etkisiyle git gide gelişmiştir (Harvey, 1999: 180-181). Bu durum az gelişmiş ülkelerde de benzer şekilde geliştirilmiştir. Söz konusu etkilerle az gelişmiş ülkelerin vatandaşlarının, gelişmiş ülkelerin dönemine göre göz kamaştırıcı bir şekilde sunulan mallarını talep etmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak, burada sorun olan durum, az gelişmiş ülkelerde üretimde karşılığı bulunmayan tüketimle birlikte, gelişmiş devletler daha zengin hale gelirken, onların güçlenebildikleri ölçüde elde etmiş oldukları olanakları az gelişmişliği pekiştirmekte kullanabilmeleriyle ortaya çıkmıştır. Yani gelişmiş devletler, az gelişmiş ülkeler sayesinde artırdıkları güçlerini, uluslararası piyasayı ve siyaseti de yöneterek kendi çıkarlarına göre yönetebilmiş, örneğin Türkiye ile ilgili bölümde de örneklediği gibi, az gelişmiş ülkeleri borç tuzağına düşürüp şartlarını kendileri belirledikleri anlaşmaları imzalamaya zorlayabilmişlerdir.

Yine, esneklik sermaye sistemlerinde de kendini gösterdi. Finansal faaliyet ve akımların yükselmesi, bu alandaki kesin kuralların kalkması, ademi merkezci işletmelerin çoğalması, yeniden düzenlemelerin (deregülasyon) meydana getirilmesi, küreselleşme bağlamında sermayenin de küreselleşmesi ile sınırları aşarak gücünü artırmaya çalıştı. Bir başka yönden paranın uluslar arası dolaşımı çeşitli muhasebe tekniklerinin kullanılmaya başlanmasıyla birlikte, esnek birikim tekniklerinin kullanılmasının sağladığı katkının da desteğiyle, paradan para kazanılan üretime girmeyen bir rant oluşumu gerçekleşti. Söz konusu şirketler bu paradan para kazandıran sistemde “spekülatif” kâr oranlarını artırmak için en yetenekli beyinlere el atarak kârlarını katlamaya çalıştılar (Harvey, 1999: 184-188).

⁵ Kitle üretimi sonucu, üretilen fazla malların elde kalması sonucu oluşan zarar, fordist üretim sisteminin önemli sorunlarından. Bu sorun, daha önce de değinildiği gibi, bilgi teknolojilerinin gelişmesinin katkısıyla “just in time” (tam zamanında üretim) sistemi ile aşıldı. Buradaki fordist üretim sisteminin krizi Muray tarafından şöyle açıklanmaktadır: “çok az üretirlerse piyasa paylarını kaybedecekler, çok fazla üretirlerse, yüksek maliyetlerle elde tutulabilen ya da düşük fiyatla satılmak zorunda kalınan stoklarla başları belaya girecektir” (1995: 51).

Yeni gelinen aşamada sermayenin de küreselleşmesi sonucu, az gelişmiş ulus-devletlerin ekonomik sınırları, siyasetin de kontrol altına alınmasıyla aşılmaya başlamıştır. Aynı zamanda en yetenekli beyinlerin elde edilmesiyle ilgili olarak da, beyin göçünün sağlanması gerçekleştirilmiştir.

Tüm bu gelişmelerde teknolojik gelişmelerin önemli bir yeri oldu. Yeni teknoloji ise, uzmanlaşmış emeğin çok yönlü yeteneğe sahip olmasını gerektirmekteydi. Fordist üretim sisteminde, tek amaçlı mekanik makineleri kullanarak sürekli aynı işi yapan düşük nitelikli işgücünden, post-fordist üretim sisteminde, tasarım, bilgisayar programlama, makine ayarlama, bakım operatörlüğü gibi niteliklere sahip bir işgücüne geçildi (Yentürk, 1993: 48). Burada da görüldüğü gibi, fordist üretim sisteminde genelde çalışanlar nitelik gerektirmeyen işlerde çalıştırılırken, post-fordist üretim sisteminde daha çok nitelikli çalışanlara ihtiyaç duyulmaktaydı. Yeni sistemde de doğallıkla niteliksiz işgücüne ihtiyaç duyulması söz konusuydu ancak, üretimin gelinen aşamasında, bilgisayarların, tasarımın, teknolojideki gelişmelerin etkisi nitelikli işgücüne ihtiyacı artırdı. Bu dönemde makineler, otomobiller, bilgisayarlar ve sayısız ürünün farklı parçaları başka başka coğrafyalarda üretilmeye başladı. Fazla nitelik gerektirmeyen işgücü ihtiyacı da daha çok az gelişmiş devletlerden karşılanmaya çalışıldı⁶.

Burada anlatılanlarla da açıklanmaya çalışıldığı gibi, kapitalist sistemin mantığı gereği ortaya çıkan krizler üretim sistemini etkilemektedir. Aynı mantık, fordist üretim sisteminde de sorunların çıkmasına yol açmış ve meydana gelen sorunlar esnek üretim sistemleri temelinde gelişen post-fordizm ile aşılmaya çalışılmıştır. Yine bölümde yer aldığı gibi, post-fordizm üretimde kârlılığı artırmasının yanında sermayenin uluslararası boyutta hareketliliğinde de çok geniş bir hareket alanı yaratmıştır. Küreselleşme etkileriyle dünya ticaretinin geldiği yeni aşamayla, gelişmiş devletlerin gittikçe daha da fazla büyüyen ekonomileri, az gelişmiş devletlerin daha fazla pazar durumuna gelmesine sebep olmuştur. Yeni gelinen durumda ileri teknoloji ürünlerini üretenler gelişmiş devletler, tüketenler ise az gelişmiş devletlerdir. Daha önce, az gelişmenin anlatıldığı bölümde açıklanmaya çalışıldığı gibi, bu durum, az gelişmiş devletlerin kendi içlerindeki sorunlardan çok dışarıdan müdahalelerle oluşmaktadır. Söz konusu dışarıdan müdahaleler ise az gelişmiş devletlerin post-fordizme de kendi çıkarları açısından bir bakış açısı geliştirmelerini gerekli hale getirmektedir. Örneğin bu bakış açısı ile ilgili olarak, az gelişmiş devletler gelişmiş devletlerle ilişkilerini yapılandırırken daha bağımsız politikalar geliştirebilir, AR-GE çalışmalarına ve yüksek teknolojiye ağırlık verebilirler. Aşağıdaki alt bölümde incelenecek olan, kendisini daha çok gelip geçicilikte, “kullan at” toplum kültüründe, aşırı tüketimde gösteren post-modernist bir kültürlenmeye karşı çıkmaya çalışabilirler.

⁶ Niteliksiz işgücünün uluslararası kullanımıyla ilgili bazı örnekler için bakınız (Kara ve Erkan, 2011: 74; Orhan ve Bakkalı, 2009: 67).

Post-fordizmin Post-modernizme Etkileri ve Azgelişmiş Ülkeler

Önceki alt bölümde de açıklandığı gibi, post-fordizm azgelişmişliği gelişmiş devletlerin çıkarlarına uygun bir şekilde etkilemektedir. Bu bölümde de açıklanmaya çalışılacağı gibi post-fordizm, post modernizmin de şekillenmesine katkı sağlamakta ve bu durum azgelişmiş ülkeler üzerinde de etkili olmaktadır. Burada post-fordist üretim sisteminin post-modernizmi nasıl etkilediğini açıklamaya çalışarak konuya başlamak faydalı olacaktır. Post-fordist sistem, yukarıdaki bölümde de yer verildiği gibi, üretilen mallarda çeşitliliği artırdı, üretimden emeğin kullanımına, çalışanların iş saatlerine kadar bir esneklik getirdi. Bu durum tüketimin teşvik edilmesini gerektiriyordu. Çünkü, fordist üretim sistemi, belirli bir üretimi yapacak şekilde üretilmiş makinelerle, standart mamuller üretebilecek şekilde bir yapılanmayla ilişkiliydi. Örneğin, ürünlerin fazla çeşitlendirilmesine uygun değildi. İşte bu aşamada, tüketicilerin tüketim arzusunu pekiştirmek için tasarımcılar ön plana çıktı. Muray bu konuda şöyle söylemektedir: “Bu yeni perakendeciliğin en önemli parçası tasarımdır. Tasarımcılar yenilik üretirler, yaşam tarzlarını biçimlendirirler” (1995: 53). Yeni duruma göre, tüketim alışkanlıklarını geliştirmek, gittikçe artan ve değişen özelliklerde ürünler geliştirmek gerekiyordu. Bu da ancak, post-modernizmi savunanlarca açıklanan bir kültürleme yoluyla olabilirdi. Söz konusu durum ise, uluslararası sermayeyi yöneten güçler açısından, yeni teknolojiler sayesinde üretimde hızla artma olanağı bulmuş ve çeşitlenmiş ürünler için, özellikle azgelişmiş ülkelerin piyasalarına da açılmayı gerektiriyordu. Bu ise, gelip geçiciliği ön plana çıkarıp, doymak bilmez bir tüketim kültürü yaratılmasına bağlıydı. Aytaç ve İlhan’ın belirttiği gibi, “yeni kapitalizm öncelikle tüketim odaklı yaşama anlayışını kitleler için temel seçenek haline getirerek kitlelere benimsetmekte, böylece sistem varlığını koruyup yeniden kazanmaktaydı” (Aytaç ve İlhan, 2008: 197). O nedenle de, azgelişmiş ülkeler için de post-modernist bir kültür inşa etmek gelişmiş ülkelerin öncelikleri arasında olmak zorundaydı.

Yine, post-modernizmi anlamada, 1970’li yıllarda Jonathan Raban’ın Londra şehrinden esinlendiği Yumuşak Kent, “Soft City” isimli kitabında yazılanlar örnek olarak incelenebilir. Burada kent tüm hiyerarşilerin, değer türdeşliklerinin çözüldüğü bir “üslupların pazar yeri”, her türlü konunun belirli bir belirlenim olmadan yer aldığı bir “ansiklopedi” olarak belirmektedir. Raban’a göre, “kişisel kimlik” de, “insanların istedikleri gibi davranma ve istedikleri gibi olma konusunda görelilik olarak özgür oldukları bir alandı”. Kent verdiği biçim ve meydana getirdiği etkileşimle birlikte, bizim ona verdiğimiz biçime göre o da bize şekil vermektedir. Şehir yaşamı yaratıcı bir oyuna benzemesi itibarı ile sanatsal bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Raban, kent yaşantısında her şeyin yolunda gittiğini söylemek istememektedir. İnsanların birçoğu yolunu, ilişkide buldukları diğer insanları yitirmektedirler. Yine şehir hayatının bu zamanında cinayet ve şiddet kaynaklı karmaşa her an sıkıntısı duyulan bir kargaşa durumu yaratmaktadır (1974’ten akt. Harvey, 1999: 17-18). Burada anlatılan farklılık Raban’ın çalışmasında da görüldüğü üzere, aşırı tüketimi, gelip geçiciliği temel alan, hemen

hemen her kişinin kendi kuralını kendi koyduğu bir duruma denk gelmekte ve toplumsal sorunları artırıcı bir etki yapmaktadır. Çünkü koşullar sınırsızca tüketmeye elverişli değildir. Aşırı özgürlüğün bedeli, gücünüzü kaybetmişseniz kendi kendinize hiçbir destek almadan kalmanız demektir. Ayrıca bireyler kendi kurallarını kendileri koyduklarında örgütlü toplum kurulamaz ve toplumsal sorunlar çözülemez.

Post-modernizme yaklaşımlardan bazılarını ise şöyle sıralamak olanaklıdır: Marksist kaynaktan gelen yaklaşım post-modernizmi, kapitalizmin daha gelişkin aşamalarındaki kültürel cephesi olarak görmektedir. Bell, post-modernizmi modernizmin basit bir uzantısı olarak ele alır ve kitlesel tüketim çağında kapitalizm kültürünün bir parçası olarak açıklar. Ernest Mandel'in "geç kapitalizm" açıklamasına dayanan Fredric Jameson'a göre, post-modernizm "geç kapitalizmin kültürel mantığıdır." Post-modernizmi bir şeylerin mantığı olarak görme düşüncesine karşı çıkan, post-modernizmle "önemli ölçüde sanayi sonrası hale gelmiş bir kapitalist ekonomi" arasında uzlaşabilirlik ilişkisinden söz eden Lash, post-modernizmin "tam anlamıyla kültürel" olduğunu, "kültürel bir paradigma" olduğunu düşünür (Kumar, 2004: 139).

Post-modernizm dendiğinde ilk akla gelen isimlerden Lyotard'ın görüşlerinin değerlendirilmesi de konunun anlaşılması açısından önemli olacaktır. Lyotard, post-modern toplumu teknolojilerde meydana gelen gelişmelerin sonucu olarak görmekte; modernizmin akıl merkezli, her aşamada merkantalizmi öne çıkaran düşünce yapısına karşı çıkmakta; pozitif bilimin verilerini de büyük anlatı kabul ederek, güvenilir bulmamakta, büyük anlatıların bundan böyle yıkıldığını ifade etmektedir. Lyotard, post-modernizmi, modernitenin büyük umutlarının sona erdiği, geçmişin bütünleştirici toplumsal teorilerinin geçerliliğini yitirdiği, özgürlük, eşitlik, adalet, evrim, rasyonalizasyon ve devrim gibi büyük ideallerin anlamını yitirdiği bir durumun adı olarak, 'post-modern durum' ifadesiyle kullanmaktadır (Erbaş, 1999a: 23). Yine Lyotard, "Bilimin meşruluğu sorunu Platon'dan beri kanun koyucunun meşruluğuna ayrılmaz bir biçimde bağlıdır" demekte, bilimin iktidar ilişkileri dışında düşünülemeyeceğine dikkat çekmektedir. Aynı kapsamda, bilgi ve iktidar ilişkilerindeki meşrulaştırıya dikkat çekerek, "bilginin ne olduğuna kim karar verecektir ve hangi ihtiyaçların karara bağlanacağını kim bilecektir? Bilgisayar çağında, bilgi sorunu şimdi eskisinden daha çok bir hükümet sorunudur" demektedir (1990: 16).

Lyotard ile benzer şekilde bilgi ve iktidar ilişkilerine dikkat çeken Foucault'a göre de, iktidar bilgiye ve bilgi de iktidara sürekli eklenmekte, iktidarın işleyişi sürekli bilgi üretmekte, üretilen bilgi de sürekli iktidar etkilerine yol açmaktadır (Urhan, 2010: 105-106). Buradan da Foucault'un görüşleri bağımlılık ilişkileri açısından değerlendirildiğinde, aslında bilginin iktidardakilerin bakış açısı ve çıkarları doğrultusunda kullanıldığı, şekillendirildiği gerçeği ortaya çıkmaktadır. Doğallıkla bilgi ve iktidar ilişkisine uluslararası düzeyde

bakıldığında, az gelişme bölümünde incelendiği gibi, neyin doğru olduğuna karar verecek olan merkez ülkeler olacaktır.

Harvey de post-modernizmle ilgili olarak, modernizmden bir kopuş olmadığını savunarak, tahmini olarak 1972'den itibaren zaman ve mekânı algılayışımızda yeni hâkim biçimlerin ortaya çıkışıyla birlikte, bir köklü değişim yaşanmakta olduğunu belirtmektedir. Ancak, bu gelişmelerin post-kapitalist, post-endüstriyel toplumların oluşması anlamında değil, kapitalizmin yüzeysel görünümünde meydana gelen bazı değişiklikler olarak görülmesi gerektiğini ileri sürmektedir (1999: 7).

Erbaş da konuyla ilgili olarak, modern ile post-modernin farklılığına ilişkin üç farklı yorumdan söz etmektedir. Buna göre: “1) Post-moderni modernin bir devamı olarak görüp ve dolayısıyla da, son otuz yıllık toplumsal değişimi modernden bir kopuş olarak değil, onun bir uzantısı olarak kabul eden yorum. 2) Onu modernden radikal bir kopuş olarak yorumlayan ve dolayısıyla da post-moderni moderne alternatif olarak gören yorum. 3) Bu iki karşıt yorum dışında modern ve post-modernin iç içe geçmişliğini benimseyen yorum” (1999a: 21). Bu çalışmanın iddiasına göre ise, post-modernizmi de belirleyen kapitalist üretim sisteminin mantığıdır. Konu ekonomik açıdan ele alındığında kapitalizmin mantığı kopuş manasında herhangi bir farklılık göstermemektedir. Ancak, dünya kapitalizminin işleyebilmesi için post-modernizm, konusu olan kültür ile ilgili tüketim kültürü oluşturmaya, gelip geçiciliği, modayı yaygınlaştırması vb. anlamlarda etkili olmaktadır. Ayrıca, post-modernizm geliştirdiği kültürü sadece gelişmiş ülkelerde değil, küreselleşme etkileriyle yeniden yoğurarak az gelişmiş ülkelerde de hayata geçirmektedir. Bunu da, daha önce de açıklandığı gibi, küresel güçler güçlü devlet olmanın olanaklarını kullanarak yapmaktadır.

Yine, Lash ve Lury, post-modernizmi “eleştirel teori” ile karşılaştırarak değerlendirir. Eleştirel teori, Horkheimer ve Adorno, örneğinde, “kültür endüstrisi” üzerine yoğunlaşmış, modernizmin ortaya koyduğu tek boyutluluğu, belirlenimciliği, akla tanınan aşırı önceliğin sonuçlarını eleştirmişti. Lash ve Lury ise, konuya, Horkheimer ve Adorno'dan farklı olarak, “küresel kültür endüstrisi” açısından bakmaktadır. Kültür endüstrisinde, benzeşme ve determinizm öne çıkarken “küresel kültür endüstrisinde”, farklılaşma ve belirsizlik ortaya çıkmaktadır. Onlara göre, “küresel kültür endüstrisi”, üretim ve tüketimin kültürü de etkilemesi manasında farklı yapılarda oluşmasıyla işlemektedir. “Kültür endüstrisinde”, üretimde, emek yoğun bir yapılanmada, fordist sistem öne çıkmaktadır. “Küresel kültür endüstrisi”nde ise, farklılığın üretimi üzerine yine kültürü de etkilemesi açısından tasarımda yoğunlaşma ve post-fordist üretim yer almaktadır (2007: 5).

Best ve Kellner, Post-modernizmle birlikte radikal bir toplumsal dönüşüm yaşandığını düşünmemekte, ancak, toplumsal ve kültürel boyutta önemli değişimler yaşandığını kabul etmektedir. Best ve Kellner göre, Post-modern teorisyenler, günümüzün ileri teknoloji, medya olanaklarıyla gelişen toplumunda, yeni ortaya

çıkan değişim ve dönüşüm süreçlerinin, yeni bir post-modern toplum kurmakta olduğunu düşünmektedir. Post-modern toplum savunucuları da, post-modernlik çağının yeni kavram ve teorilerin gelişmesini gerektiren yeni bir tarihsel çağı, yeni bir toplumsal-kültürel formasyonu oluşturduğunu ileri sürmektedir (1998: 16).

Turner, post-modernitenin gerçekten var olup olmadığı konusunda akademik çevrelerin kesin hatlarla ikiye ayrılmış olduğunu belirtmektedir. Buradan çıkan sonuç ile, bilim çevrelerinde post-modernite üzerinde bir uzlaşım olmadığı anlaşılmaktadır (2003: 35). Harvey ise, post-modernizm teriminin anlamı konusunda, kimsenin anlamadığını söyledikten sonra, “belki bir istisnaıyla: ‘post-modernizm’, ‘modernizm’e karşı bir tepki, ondan bir kopuş olarak” anlaşılmakta demektedir (1999: 21)⁷.

Gerçekten de önceleri sanatta ifade bulan post-modernizmin, modernin sınırlayan, belirleyen, planlayan, boğucu havasına karşı bir tepki olarak doğmuş olduğu iddiasında gerçeklik olduğu mantıklı görünmektedir. Bu anlamda, post-modernizm, “anything goes” (her şey uyar, her şey gider) türü bir anlayış getirmiş; post-modern sanatta nasıl ki ona her bakan o eseri kendisine göre değerlendiriyorsa, post-modernizm de merkezi tek otoriteli bakış tarzının karşısına çok yönlü ve âdem-i merkezci bakış açılarının gelmesini sağlamış ve en önemli katkıyı da, bir aldatici katkı olmakla birlikte, bu yönüyle yapmıştır. Yani çok sesliliğin gelişmesine katkı yapmıştır. Modernist kültür ile birlikte herkes adına, akıl adına doğrular tayin edenler ise, yaptıkları psikolojik ve direk baskılar yoluyla insanların gerçeklere ulaşmalarına engel olmuşlar; modernizmin mekanizasyon anlayışı içerisinde insanı yok etmişler; sistemin robotları, makinelerinin dişlileri gibi görmüşlerdir. Ortaya çıkan durumda da, toplumlardan gerçeklerin gizlenmesi, halkların yararı yerine bu gizlilikten çıkarı olan belirli kimselerin çıkarına hizmet eden ilişkilerin gelişmesi gerçekleştiğinden, bütünsel anlamda toplumların ve ulusların zararına işlemiştir.

Yukarıdaki paragrafta yapılan açıklamalarla da birleştirildiğinde, Kumar’ın söylemiyle, “Post-modern kuram, çağdaş toplumdaki indirgenemez çoğulculuk ve çeşitliliği yadsımaz” (2004: 127). Burada sözü edilenlerden, post-modernizmin çok sesliliği öne çıkarması anlamında olumlu bir katkısı olduğu anlaşılabilir. Ancak, bu çok seslilik, örgütsüz birçok seslilik olduğundan, kalabalıklar içerisinde geniş halk kitlelerin seslerini duyuramaması, çaresizce kaybolup gitmesi anlamına gelmektedir. Örneğin, günümüzde sosyal medya sayesinde her birey hemen hemen kendisini ifade edebilme olanağı bulmaktadır. Ancak toplumsal ve sendikal örgütlenmeler bölüm içinde açıklanan sebeplerden gücünü yitirdiğinden, bireylerin örgütlü şekilde hareket edebilip güç oluşturabilmeleri zorlaşmaktadır⁸. Paragrafta

⁷ Post-modernizm ve modernizmin anlamlandırması ile ilgili kapsam gereği burada yer verilmeyen başka yorumlarda mevcuttur. Yine başka bir yorum için ayrıca bakınız; Featherstone, 1991: 18 - 34.

⁸ Sosyal medyada kendini ifade edenlerin buradan kurabilecekleri iletişimle bir sivil toplum örgütü kurabilme olanakları da açık bulunmaktadır. Ancak burada toplumsal gerçeklik

açıklandığı gibi, sivil toplum örgütlenmelerinin güç kaybetmesi ise, az gelişme açısından da istenmeyen bir durumdur. Çünkü küresel güçlerin ulus-devletlere verdikleri zarara karşı toplumsal bir direnişin de gücü zayıflatılmış olmaktadır.

Yine, elektronik iletişim devrimi, yeni kültürel iletişimin alt yapısını hazırlamaktadır. Yani örgütlenme açısından da, yüz yüze iletişimin yerini elektronik tabanlı ortamlar almaktadır. Aynı kapsamda, “İnsanın dünyayı algılaması, tutum ve tavır geliştirmesi, eğlenmesi vb. kültürel oluşumlar artık evde, TV karşısında biçimlenmektedir.” Bundan böyle, ev kültürel yaşamın merkezi haline gelmiş, “elektronik medya (tele alışveriş, tele bankacılık, tele chek-up gibi) yaşamın her alanına girmiş ve girmeye devam etmekte ve bu süreç hem bireyselleşmeyi hem de bireyin denetimini kolaylaştırmıştır” (Şaylan, 2002: 153)⁹.

Yukarıda açıklanan kapsamda, elektronik iletişimin desteğiyle de ilişkili olan, kapitalist sermaye paralelinde gelişen post-modern kültür, toplumsal değişimi yaratmada medya gücünü etkili bir biçimde kullanmaya çalışmaktadır. Demers ve Viswanath, sosyal kontrol ve sosyal değişim üzerinde durarak, medyanın kitleler üzerindeki etkisinin araştırılmasına 1980’lerin ortalarındaki araştırmalardan başlanmasına ve sonraki yıllardaki gelişmelerine dikkat çekmektedir (1999: 66-71). Konuyla ilgili olarak, medyanın toplumsal kültürün oluşması üzerinde etkisi bilinmektedir. Söz konusu medya aracılığı ile “kültürleme”, insanlardaki özenti duygusunu kullanarak tüketimi özendirmekte; kapitalist sistemin yeni gelen aşamasında küresel güçlerin arzularına uygun, tüketme odaklı, yabancı hayranı, ülke çıkarlarının ayırtında olmayan bir kültür oluşmasına hizmet etmektedir. Bu durum ülke kaynaklarının, gelişmiş devletlerin arzu ettiği yönde, gelişmiş devletleri daha da zenginleştirecek şekilde sarf edilmesi demektir. Toplumsal hayatta ortaya çıkan “her şey uyar” kültürü de, az gelişmiş ülkelere yansımada her zevke uygun moda geliştirilmeye çalışılması ile tüketimi artırmakta, bunda da kazançlı çıkan yine gelişmiş ülkeler olmaktadır.

olarak sosyal medya kanalıyla örgüt kurabilen hareketlere çok sık rastlanılmadığı açıklanmak istenmektedir. Örneğin 2013 yılı Mayıs ayının sonuna doğru kamuoyunda “gezi parkı” adıyla anılan eylemlerde, İstanbul’un Taksim meydanını ve sokaklarını dolduracak kadar insan sosyal medya kanalıyla iletişim kurarak bir araya gelebilmiştir. Burada bu bir araya gelen insanların homojen bir anlayışa kültüre ait olmamaları, post-modern kültüre atıf yapılabilecek şekilde dikkat çekicidir. Bu tür hareketlerin sosyal medya üzerinden genelde sivil toplum örgütü kuramaları, kuramayacakları anlamına da gelmemektedir. Ancak sosyal medya kanallı örgütlenmeler olsa bile, bu örgütlenmelerin homojen değil, post-modern kültüre uygun şekilde, hoşgörü temelinde heterojen bir yapıda olacağı düşünülebilir (Hürriyet Gazetesi, 10.06.2013).

⁹ Post-modernistler, “modernizmi”, “aydınlanma düşüncesini”, büyük anlatılar dedikleri ideolojileri vb. eleştirirken, bu eleştirel tavır kendi söylemlerine uygulandığında en büyük çelişkileri yaşamaktadırlar. Rosenau, söz konusu durumla ilgili yedi çelişkiye işaret etmektedir. Daha geniş bir inceleme için ayrıca bakınız (Rosenau, 2004: 253-255).

Bu çalışmada, post-modernizmin, Harvey, Habermas, Jameson, gibi yazarların da ortak kanısında olduğu üzere, kapitalizmden kesin ve ani bir kopuşa işaret etmediği savunulmaktadır. Ayrıca, post-modernizm de kapitalizmin mantığı tarafından şekillendirildiğinden, azgelişme ile ilgili sorunlar konusunda çözümler üretememektedir. Modernizm rasyonaliteye verdiği önem açısından her ne kadar sermaye sistemi ile ilişkili ise, post-modernizm de o kadar bilginin üretilmesinde ve iktidar ilişkileri açısından kullanılmasında olduğu gibi, o kadar sermaye sistemi ile ilişkilidir. Bu açıdan bakıldığında, yüzeyle olan değişimler kabul edilmekle birlikte, temel ilişkilerde bir değişim olmadığına göre, Callinicos'un deyişiyle, "iyi de, yeni olan ne" sorusu sorulmalıdır (2001: 188-198). Diğer taraftan, post-modernizm, kendisi mutlak doğru olamayacağını savunurken ve büyük anlatılara karşı çıkarken, kendi teorilerinin de doğru olamayacağını kabul etmek durumundadır.

Makalede incelenmeye çalışıldığı gibi, post-fordizm, kapitalizmin krizlerine çare üretilebilmesi için esnek üretim teknikleri temelinde geliştirilmiştir. Konu içinde incelendiği gibi, post-modernizmin amacı ise, tüketim kültürünü, gelişme geçiciliği, âdemi merkezîyetçiliği yaygınlaştırmaktır. Post-fordizm yukarıda incelendiği üzere, çalışma saatleri, geçici çalışma, sermaye hareketleri, organizasyonlardaki yeni düzenlemeler gibi birçok konuda esnekliğe yaslanmaktadır. Bu esneklik toplumsal yaşantıda da farklı düzenlemeler gerektirdiğinden, yeni sisteme uygun bir kültürün oluşumunu gerektirmektedir. Bu çalışmada da görüldüğü gibi, kapitalizmin mantığı temel alınarak, aslında gerçekleştirilen şey, üretim sistemine uygun olan kültürün geliştirilmesidir.

Yukarıda da açıklandığı gibi, post-modernizm de, post-fordist üretim sisteminin gerektirdiği kültürel ortamı oluşturmak için gereken işlevleri yerine getirmektedir. Post-modernizm bir açıdan bakıldığında, mutlak doğruları kabul etmemekte, dolayısıyla araştırmayı sonsuzlaştırdığından gelişmenin dinamiği açısından bir katkı sağlamaktadır. Bu radikal duruşun özgürlükleri artırdığı düşünülebilir. Ancak, Eagleton'un post-modernizmin yanlısamalarını işaret ettiği eserinde de yer aldığı gibi, "...post-modernizmin büyük kısmının politik açıdan muhalif konumda olmakla birlikte ekonomik açıdan işbirlikçi olduğu söylenebilir" (1999: 156). Buradan da anlaşılacağı gibi, post-modernizm de sermaye sisteminin bir projesidir ve arkasında küresel sermaye güçleri bulunmaktadır. Söz konusu küresel sermaye güçleri ise zenginliklerini, azgelişmiş devletlerdeki ve dünya çapındaki politikalarının uygulanmasına borçludur.

Yukarıda açıklananlar kapsamında küresel güçler, post-modernizmi hayata geçirerek, tüketim kültürünün geliştirilmesi; gelişme geçiciliğinin yaygınlaştırılması; bu günü yaşama kültürünün geliştirilmesi; sivil toplum örgütlerinin ve sendikaların etkinliklerinin azaltılmasına hizmet etmektedirler. Burada söz edilen kültürü de, gelişmiş ya da azgelişmiş tüm ülkelerde gerçekleştirmeye çalışmaktadırlar. Açıklanan durumdaysa, gelişmiş devletlerde tüketimin artırılması, gelişme geçiciliğinin yaygınlaştırılması vb. üreten toplum olduklarından yıkıcı etkilerde bulunmazken,

az gelişmiş devletlerin moda ve özentî kültürüyle birleştirilen aşırı tüketimi ise ekonomideki sorunlara yol açmaktadır. Diğer taraftan az gelişmiş devletlerdeki karşılığı üretilmeyen bu aşırı tüketim, bağımlılığı artırıcı bir etki yaratmaktadır. Böylece, gelişmiş devletlerin az gelişmiş ülkelerin ekonomilerini, siyasetlerini kendi çıkarlarına olmak üzere yönetebilme olanakları güçlenmektedir. Burada açıklanmaya çalışıldığı gibi, post-modernist kültürün geliştirilmesi az gelişmiş devletlerin çıkarına bir gelişim olmamaktadır. Çünkü dışarıya bağılı tüketimin artması, gelişmiş devletlerin pazarının büyümesini sağlamaktadır. Aynı zamanda küreselleşme etkileriyle birlikte az gelişmiş ülkelerin ekonomik sınırlarının esnetilmesi, uluslararası sermayenin az gelişmiş ülkelerde çok daha rahat etmesini ve güçlenmesini sağlamaktadır. Oysa az gelişmiş ülkelerde tüketimin yaygınlaştırılması, rekabet koşulları sebebiyle az gelişmiş ülkelerin ekonomik açıdan yoksunluk çekmelerine ve daha önce incelenen bağımlılık ilişkilerinin sürekli hale gelmesine yardım etmektedir. Küreselleşme” olgusu ile birlikte, dünya bir “pazar” olarak kabul edildiğinden, az gelişmiş ülkeler ise, “pazar yeri” olarak görünmektedir. Aşağıda yer alan bölümde anlatılanlar da, Türkiye örneğinde, burada açıklananları desteklemektedir.

TÜRKİYE AÇISINDAN DURUM

Önceki bölümlerde az gelişmişlik açısından yapılan değerlendirmeler Türkiye özelinde incelendiğinde de benzer özellikler göstermektedir. Burada yapılan etki, post-fordizm ve post-modernizm küreselleşme ile son derece ilgili olduğundan, küreselleşme bağlantısı içinde yapılmaktadır. Bu kapsamda, küreselleşmeden kaçınılamayacağı iddia edilmektedir. Erbaş’da, Türkiye açısından bakıldığında çok kabul gören bir görüş ile, küreselleşmeden kaçınabilmenin olanaklı görünmediğinin ileri sürüldüğünü, dolayısıyla “yapısal uyum programları” gerçekleştirilmenin önerildiğini ve bu önerinin sorgulanması gerektiğini; çünkü, bu düşüncenin benimsenmesinin “Batı”nın ya da “gelişmiş” olanın dayatmasının kabulü anlamına geldiğini belirtmektedir (1999b: 24).

Yine Yılmaz’ın az gelişmişlik örneği olması açısından da değerlendirilebilecek incelemelerine göre, Batı ve Türkiye bağlamında farklılıklar şöyle karşılaştırılabilir: Siyasetin, dinin, ahlak’ın özerkleştiği Batı’da, bundan böyle devletlerarası birliktelikler konuşulmaktadır. “Biz Batı’nın sanayi devrimini yakalamaya çalışırken, Batı bilgi veya enformasyon çağına girmiştir. Biz imparatorluktan ulus yaratmaya çalışırken, Batı uluslar arası birliklere doğru şekillenmektedir. ...Biz daha aydınlanmanın değerlerini özümsemeye çalışırken, Batı’da aydınlanmaya karşı post-modernizmin şahsında, ciddi bir muhalefet hareketi kök salmaya başlamıştır.” Ayrıca, durum bundan da daha vahim ve karmaşıktır. Çünkü Türk toplumunda, geleneksel, modern ve post-modern şekiller bir arada bulunmaktadır (1996: 166-167).

Burada üretim ilişkileri temelinde, modernizmi ve post-modernizmi Türkiye açısından az gelişme olgusu ile birlikte değerlendirebilmek için, ülkemizde

bağımlılık ilişkilerinin gelişmesini de kısaca değerlendirmekte fayda vardır. O nedenle aşağıda öncelikle Türkiye'deki gelişmelere vurgu yapmak anlamında, söz konusu ilişkiler değerlendirilecektir.

Konuyla ilgili olarak, Lewis'in görüşlerinin Türkiye'de uygulanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Gelişme için Lewis'e göre, yatırım yapabilecek düzeyde bir sermaye gereklidir. Eğer bu durumda ülkede kapitalist bir aşama için gerekli olan sınıf kurulamıyorsa, söz konusu sınıf devlet desteği ile kurulmalıdır. "Bu müdahale ile yaratılacak kaynaklar, ek para basma ya da ucuz banka kredileri ile kredi verme, vergi oranlarını yükselterek sermaye yaratma, ya da enflasyon koşulları yaratarak, kapitalistlerin enflasyonist kârlar elde etmesini sağlama şeklinde olabilir." Lewis'e göre bir diğer seçenek ise, dışarıdan finans sağlayarak gerekli sermayeyi bulmaktır (1953'ten akt. Ercan, 1996: 99). Görüldüğü üzere, burada anlatılanlar Türkiye uygulaması ile örtüşmektedir. Lewis'in söz konusu ettiği öneriler, ülkemizde denenme fırsatı bulmuştur. Ancak, olumlu bir netice vermediği anlaşılmaktadır. Örneğin, sermaye sınıfı yaratmak için devletin verdiği destekler, belirli bir grubu güçlendirmiş, belirli ellerde önemli miktarda sermaye birikmesi sağlanmıştır. Ancak, bu elde edilen birikim, girişimcilerimiz tarafından kısa vadeli yatırımlar, hizmet sektörü, inşaat sektörü gibi alanlarda daha çok kullanılmış; ileri teknoloji, ağır sanayi vb. alanlarda yatırım yerine, emperyalist ülkelerin ürettiklerini içerde pazarlama amaçlı kullanılmıştır.

Yukarıda Lewis'in gelişme için gerekli sermayeyi bulma konusunda sıraladığı yöntemlerden birisi de dış borçlanmayla ilgilidir. Dışarıdan borçlanma, Osmanlı döneminde olduğu gibi, yoğunluk anlamında değerlendirildiğinde, DP (Demokrat Parti) döneminden başlayarak, karşılığı hesaplanmayan boyutlarda zamanımıza kadar devam etmiş; söz konusu durum ise, özellikle ekonomik dış ilişkilerde olmak üzere, bağımsızlığımızın yitirilmesine sebep olmuştur¹⁰. Örneğin, yine, belirgin olduğundan, DP döneminden örnek verilecek olursa, borçlara kaynaklık edecek ülke Amerika, bu borçlar karşılığında ağır yaptırımlar istemiştir. Bu yaptırımlardan birkaçı şöyle sıralanabilir:

1-"Tarıma öncelik verilerek Batının sınaî ürünlerine pazar ve hammadde kaynağı olunacaktır..."

2- Türkiye "hür" ekonomik düzeni benimseyecektir. "Hür"den murat edilen, gümrük duvarlarının kaldırılması, ithalat serbestliği, yabancı sermayenin memlekete girmesidir... Verilen borç öncelikle ABD mamullerinin satın alınmasında kullanılacak; borcun yol açtığı yatırımlar Türk piyasalarında satılan ABD mallarıyla rekabete yol açmayacaktır" (Cem, 1977: 437-438).

¹⁰ Osmanlı Devletinin tarihsel süreçte borç tuzağına düşürülmesinin sonucunda, büyük bir yaptırımla, Düyun-u Umumiye Teşkilatı kurulmuş ve Osmanlı Devletinin borçları yabancıların denetiminde, devletin en garantili gelirlerine bir nevi el koymak yöntemiyle bu kuruluşun kasasına aktarılmıştır (Yerasimos, 2001: 349-374).

Cem'in yukarıda verilen araştırmasından iki maddenin aktarımında da görüldüğü gibi, ülkemizin başta ABD olmak üzere, gelişmiş ülkelerden aldığı borçlar bağımlılık ilişkilerinin genişletilmesinde kullanılmış; kalkınma için çok önemli olan ağır sanayi yatırımlarına ABD tarafından izin verilmemiş, tarım devleti olunması önerilmiştir. Ayrıca, bilindiği gibi, tarımsal üretim için de makineleşmeye, dolayısıyla sanayiye ihtiyaç vardır. Tarım devletlerinin belli bir seviyenin üstünde gelişemeyeceği bilinen bir gerçek olduğuna göre, söz konusu durum devlet adamlarımızın da konuya duyarlılıkla yaklaşmadıklarını ortaya koymaktadır. Borçlar yoluyla kurulan bağımlılık ilişkileri, ekonomi ile sınırlı kalmamış, kültürden, eğitime, siyasete her alanda etkili olmuştur. Bu borçlar kurulan hükümetleri de etkilemiş, ABD ile işbirliği yapmayan hükümetlerin karşılaştığı yaptırımlar, iktidarda kalmalarını zorlaştırmıştır. Türkiye, üzülerek belirtmek gerekir ki, Osmanlı geçmişinden ders almadığından, Osmanlı'nın borçlandırılarak düşürüldüğü tuzağa tekrar düşürülmüştür.

Kalkınmamızın önünde duran bir diğer sorun da, 1950'den sonra bilinçli olarak ortaya çıkan, büyük sanayi yerine sürekli küçük sanayinin teşvik edilmesi telkinleridir. Bunun en büyük örneği, ABD'li uzman Max Weston Thornburg'un raporunda görülmektedir. Bu rapora göre, ağır sanayi "mevsimsiz" bir arzudur. Örnek olarak, rapor daha da ileri giderek, Karabük Demir ve Çelik Fabrikası'nın kapatılmasını istemektedir. Oysa, bilindiği gibi, gelişmiş devletlerin önemli özelliklerinden birisi de ağır sanayide ileri düzeyde olmalarıdır (Tekeli, 2010: 238-242). Yani, kolayca anlaşılabilmesi gibi, Türkiye'nin tarım ülkesi ve hammadde kaynağı olması dışında, zenginleşmesini sağlayacak, yüksek teknolojik olanakları yakalaması ve ağır sanayinin kurulması istenmemektedir. Çalışma içinde de incelendiği gibi, uluslararası sermaye açısından kapitalizmin mantığı, gelişmiş ülkelerin çıkarlarına olmak üzere, az gelişmiş ülkelerin bir hammadde ve ucuz işgücü kaynağı ile pazar durumunda tutulmasına hizmet etmektedir. Yukarıda birkaç örnek ile anlatılmaya çalışıldığı gibi, tarihsel süreçten zamanımıza ülkemiz de bu süreçten ayrı değildir. Ülkemiz bu gün dahil ileri teknoloji üretmek konusunda beklenen düzeye gelememiştir. Geçmiş tarihlere nazaran birçok alanda önemli başarılar imza atılmasına rağmen, gelişmiş devletlerle yarışabilecek düzeye gelinememiş, pazar olma konumu devam etmiştir. Dolayısıyla post-modernizm de çalışma içinde incelendiği gibi, ülkemiz açısından küresel güçlerin çıkarına bir yapıda gelişmektedir.

Türkiye açısından fordist ve post-fordist üretim sistemleri değerlendirildiğinde de az gelişme açısından yapılan analizlerle benzerlik olduğu görülmektedir. Üretim sistemi gerek fordist üretim sistemi, gerekse de post-fordist üretim sistemi aşamasında olsun, gelişmiş devletler için az gelişmiş devletlerin ucuz hammadde kaynağı, ucuz işgücü kaynağı ve pazar olma durumu değişmemektedir. Araştırma içinde de incelendiği gibi, kapitalizmin mantığında gelişen fordist üretim sistemi ve post-fordist üretim sistemi, ekonomi, siyaset, toplumsal kültür gibi akla gelen her alanı etkilemekte ve modernist ya da post-modernist anlayışın gelişmesine katkıda bulunmaktadır. Bugün toplumsal yaşantıda görüldüğü üzere,

gelip geçicilik ve tüketim kültürünün yaygınlaştırılması örneğinde olduğu gibi, Türkiye’de de post-modernist etkiler yerini almaktadır. Ancak bölüm içinde de açıklandığı gibi, Türkiye açısından tam olarak modernizmin ya da post-modernizmin etkili olduğu söylenemez. Dahası az gelişmiş ülkelerde demokratik kültürün toplumda yaygınlaşması açısından dahi önemli sorunlar yaşanmaktadır¹¹. Örnek olarak Batı’da sanayi devrimi paralelinde yüzyıllar içerisinde demokrasi kültürünün toplum tarafından benimsenmesi yaygınlaşmışken, az gelişmiş ülkelerde “Arap Baharı” örneğinde görüldüğü gibi en önemli sorunlar demokrasi ve özgürlüklerle ilgili olmaktadır¹². Dolayısıyla Türkiye diğer az gelişmiş ülkeler gibi, aydınlanma devrimini dahi henüz içselleştirememiş, post-modernizme ise küresel güçlerin taleplerine uygun olarak olumsuz anlamda parçalı bir atlayış yapmıştır.

SONUÇ

Bu çalışmada, ülkelerin kalkınması birincil önemde görüldüğünden modernizm ve post-modernizm az gelişme açısından değerlendirilmek istenmiştir. Ancak bu değerlendirmenin gerçekleştirilebilmesi için ekonomik sistemin yapılanmasına yer vermek gerektiğinden ve kapitalist mantık siyasete, ekonomiye, kültüre, eğitime akla gelen her şeye şekil veren ana etken olduğundan, kapitalist mantık da az gelişme açısından değerlendirilmiştir. Kapitalist mantık her alana yaptığı etki yanında, özellikle de üretim ilişkilerini etkilediğinden, fordist ve post-fordist üretim sistemlerinin modernist ve post-modernist kültürün oluşmasındaki yansımaları takip edilmeye çalışılmıştır. Bu yansıma ise az gelişmişlik açısından yorumlanmaya çalışılarak, modernizm ve post-modernizmin az gelişmişlik açısından nasıl bir anlam ifade ettiği vurgulanmak istenmiştir. Aynı zamanda modernizm ve post-modernizme gelişmiş ülkeler açısından bakmayla, az gelişmiş ülkeler açısından bakmak arasındaki farklılıklar vurgulanarak, az gelişmiş ülkelerin kalkınabilmesi için içerisinde bağımlılık teorilerini ve dünya sistemi yaklaşımlarını barındıran az gelişme yazınına dikkate alan bir farkındalıkla politikalarını oluşturmalarının önemi vurgulanmak istenmiştir.

Çalışmada ilgili bölümlerde de incelendiği gibi, fordist üretim sistemi ve post-fordist üretim sistemi de, yine kapitalizmin krizlerine çare üretebilmek için gerekli uyumun sağlanmasında kullanılmaktadır. Bu üretim sistemleriyle keşfedilen yöntemlerle ise, rekabet koşulları sonucu gelişmiş ülkeler ile az gelişmiş ülkeler arasındaki fark daha da açılmaktadır. Modernizm ve post-modernizm, kapitalizmin mantığında gelişen, fordist üretim sisteminin, post-fordist üretim sisteminin gerektirdiği kültürel değişimi kitleler üzerinde yaratmaya çalışmaktadır. Diğer taraftan, kapitalizmin krize girmesi dünya ekonomik sisteminin de krize girmesi demektir. Kapitalist sistem, tüm dünyada etkinliğini sürdürdüğüne göre,

¹¹ Konuyla ilgili olarak, “Az gelişme” bölümünde verilen Inkeles ve Smith’in yaptığı araştırmaya bakılabilir.

¹² “Arap baharı” ve demokratik özgürlüklerle ilgili bakınız (Özalp, 2013: 6).

modernizm ve post-modernizm teorilerinde açıklanan aşamaların yaşanması kaçınılmaz olacaktır. Burada özellikle üzerinde durulan konu ise, modernizm ve post-modernizmle yaşanan gelişmeler değil, yaşanan gelişmelerin insana ve doğaya duyarsız bir şekilde gerçekleşmesi; mevcut gelişmeleri takip edemeyen “azgelişmiş” ülkeleri daha da bağımlı hale getirmesidir.

Çalışmada görüldüğü üzere, modernizm ve post-modernizm teorileri “azgelişme” bağlamında değerlendirilmediğinde, gerçekliğin bir tarafı yarım kalmaktadır. Kapitalizmin mantığında fordist sistem ve post-fordist sistem paralelinde gelişen modernizm ve post-modernizm teorileri de, gelişmiş devletlerin çıkarlarına hizmet etmektedir. Söz konusu durum, gelişmiş devletlerin çıkarları açısından son derece olumludur. Çünkü üreten ve dünya ticaretini yöneten, dünya ticaretinin kurallarını belirleyen ülkeler, kazanımları sayesinde son derece avantajlı durumda olmakta; azgelişmiş ülkeler ise oyunun kurallarının genellikle tek taraflı olarak dışarıdan belirlenmesi karşılığında sömürülmeye karşı çare üretememektedirler. Bu duruma bağlı olarak azgelişmiş ülkelerin ve Türkiye'nin nasıl çözümler üretebileceği, çözümlerin nasıl uygulanacağı birçok uzmanın bir araya gelerek üzerinde çalışmasını gerektiren bir konudur. Ancak, gelişmiş devletlerin arzusu yönünde gerçekleşen tüketim toplumu olma olgusuna karşı koymak; ileri teknoloji yatırımlarına ağırlık vermek; insan sermayesini geliştirmek için eğitimde en ileri teknikleri kullanmak; ulusal birlik ve bütünlüğü sağlayabilmek için evrensel hukuk ilkelerini tam manasıyla işler hale getirmek; AR-GE yatırımlarına en büyük desteği vermeye çalışmak; dışarıya bağlı siyasetten uzaklaşmak önerilebilir.

Burada incelenen konunun azgelişmiş ülkelerin kalkınmasına katkıda bulunabilmesi için, çok geniş katılımlı uzmanlar grubu, siyasetçiler, sivil toplum örgütleri gibi gruplar tarafından tartışılmasının önemli olacağı düşünülmektedir. Ayrıca tartışmakla kalmamalı, bu gruplar tarafından bilimsel bir bakış açısıyla, çözüm odaklı projeler üretilmelidir. Aksi halde azgelişmiş ülkeler kaderleri dışarıdan belirlendiği sürece, hep tüketen konumda oldukları sürece, gelişmiş devletlerin ürettiği parıltılı ürünlere sahip olabilmek için, toplumun çoğunluğu anlamında, neredeyse köle emeği düzeyinde emeklerini satarak geçinmekten başka bir yol bulamayacaklardır. Yine azgelişmiş ülkeler, yoksulluk sonucu oluşan eğitim olanaklarından yeterli olarak faydalanamama; sağlık olanaklarına gerektiği gibi ulaşamama; kaliteli bir eğitim sisteminin kurulamamasından oluşan demokratik kültürü algılayabilmiş bir toplumda yaşayamama gibi birbirini kovalayan olumsuzlukların egemen olduğu çemberden dışarı çıkamayacaklardır.

KAYNAKÇA

Aron, R. (1989). *Sosyolojik düşüncenin evreleri*. (Çev.: K. Alemdar). Ankara: Bilgi Yayınevi.

Aguayo, R. (1994). *Japon mucizesinin mimarı*. (Çev.: Y. K. Tunçbilek). İstanbul: Form Matbaacılık.

Aytaç, Ö. ve İlhan, S. (2008). Yeni kapitalizmin kaotik evreni: Belirsizlik, sömürü ve ahlâki kriz. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (1): <http://www.sbe.deu.edu.tr/dergi/dergi.htm>, (14.04.2013).

Aytuğ, H. K. (2011). Küresel rekabetin işletmelerin üretim ve istihdam yapısı üzerindeki etkileri. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 2 (2): 45-77. <http://iys.inonu.edu.tr/webpanel/dosyalar/970/file/M3.pdf>, (02.10.2012).

Baran, P. A. (2007). *Büyümenin ekonomi politiği*. (Çev. E. Günçe). Ankara: Eriş Yayınları.

Berman, M. (1988). *All that is solid melts into air the experience of modernity*. New York: Penguin Books.

Bernstein, J. M. (1991). *Theodor W. Adorno the culture industry: Selected essays on mass culture*. London and Newyork: Routledge. <http://www.scribd.com/doc/33808165/Adorno-Theodor-W-The-Culture-Industry-Selected-Essays-on-Culture>, (03.05.2011).

Best, S. ve Kellner, D. (1998). *Postmodern teori eleştirel soruşturmalar*. (Çev. M. Küçük). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Boratav, K. (2013). Neoliberalizm, Eurasian Forum on Social Sciences, The World Economic Development Paradigm: Market and Beyond, 1. Cilt, 18 – 21 Ekim 2012, Bakü, ss. 34-40. <http://www.asbf12.hacettepe.edu.tr/Avrasiya%20-%20Kitab%201.pdf>, (15.08.2013).

Buğra, A. (2009). *Kapitalizm, yoksulluk ve Türkiye’de sosyal politika*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Callinicos, A. (2001). *Postmodernizme hayır, marksist bir eleştiri*. Ankara: Ayrıntı Yayınevi.

Cem, İ. (1977). *Türkiye’de geri kalmışlığın tarihi*. İstanbul: Cem Yayınevi.

Çaşkurlu, S. (2010). Küresel işgücünün krizi ve küresel eşitsizlik. *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, 21 (77): 49-100. <http://ekonomikyaklasim.org/ojs/index.php/eyd/issue/view/10>, (12.05.2014).

Chang, H. ve Gabel, I. (2005). *Kalkınma yeniden alternatif iktisat politikaları el kitabı*. (Çev.: E. Özçelik). İstanbul: İmge Kitabevi.

Chossudovsky, M. (2003). *The globalization of poverty and the new world order*. canada: Center for Research on Globalization.

- Değer, M. E. (2011). *Emperyalizmin tuzaklarındaki ülke oltadaki balık Türkiye*. Ankara: Kilit Yayınları.
- Demers, D. ve Viswanath, K. (1999). *Mass media, social control, and social change*. Ames: IOWA State University Press.
- DİSK Birleşik Metal İşçileri Sendikası (2001). *Dünyada ve Türkiye’de yatırımlar*. İstanbul: Birleşik Metal-İş Yayınları.
- Doğan, A. ve Öztürk, N. (2010). Yeni kalkınma kuramları. *Bütçe Dünyası Dergisi*, 33 (1): 35-55. http://www.butce.org/Html/dergi/33/dogan_ozturk3.pdf, (22.09.2012).
- Dolun, L. ve Atik, A. H. (2006). *Kalkınma teorileri ve modern kalkınma bankacılığı uygulamaları*. Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Müdürlüğü. Ankara: Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Matbaası.
- Dowd, D. (2008). *Kapitalizm ve kapitalizmin iktisadı, eleştirel bir tarih*. (Çev.: C. Gerçek). İstanbul: Yordam Kitap.
- Durkheim, E. (1997). *The division of labor in society*. (Çev.: W. D. Halls). New York: Macmillan Publishers.
- Eagleton, T. (1999). *Postmodernizmin yanılsamaları*. (Çev.: M. Küçük). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Eisenstadt, S. N. (2007). *Modernleşme, başkaldırı ve değişim*. (Çev.: U. Coşkun). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Er, K. (2007). “Çalışanlar açısından toplam kalite yönetimi yabancılaşma ilişkisi: Elektronik sanayi örneği”. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 4 (1): 1-40. www.insanbilimleri.com/ojs/index.php/uib/article/download/42/212, (06.05.2011).
- Erbaş, H. (1999a). Metodoloji tartışmaları ışığında göç ve etnisite. *Sosyolojisi Dergisi*, 2: 17-39.
- Erbaş, H. (1999b). Gelişme yazımı ve geleceği. *Doğu Batı Dergisi*, 8: 9-25. Ankara: Felsefe Sanat ve Kültür Yayınları.
- Ercan, F. (1996). *Modernizm kapitalizm ve az gelişmişlik*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Featherstone, M. (1991). *Postmodernizm ve tüketim kültürü*. (Çev.: M. Küçük). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ertuna, İ. Ö. (2005). *Kapitalizmin son direnişi*. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- Gartman, D. (1998). “Postmodernizm; or, the cultural logic of post-fordism?,” *The Sociological Quarterly*, 39 (1): 119-137. <http://web.uvic.ca/~jlutz/courses/hist317/pdfs/PDF%20on%20Fordism%20%26%20Post-Fordism.pdf>, (27.09.2012).

Goethe, J. W. (2003). *Faust*. (Çev.: K. Çetinoğlu). İstanbul: Beyaz Balina Yayınları.

Göker, A. (1995). *Bilim teknoloji sanayi üçlemesi*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.

Harrison, D. (2005). *The sociology of modernization and development*. New York: Routledge.

Harmancı, M. (2004). *Çok uluslu şirketler ve doğrudan yabancı sermaye yatırımları*. Ankara: Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş.

Harvey, D. (1999). *Postmodernliğin durumu*. İstanbul: Metis Yayınları.

Horkheimer, M. (1998). *Akıl tutulması*. (Çev.: O. Koçak). İstanbul: Metis Yayınları.

Horkheimer, M. ve Adorno, T. (1995). *Aydınlanmanın diyalektiği felsefi fragmanlar 1*. (Çev.: O. Özügül). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Hürriyet Gazetesi (10.06.2013). "Taksim'de gezi mitingi". <http://www.hurriyet.com.tr/gezihaberleri/23468420.asp>, (05.03.2014).

Kaplan, A. (1997). *Küresel çevre sorunları ve politikaları*. Ankara: Gündoğan Yayınları.

Kara, O. ve Erkan, B. (2011). Türkiye'nin emek yoğun mal ihracatındaki karşılaştırmalı üstünlüklerin makro ekonomik üstünlüklerle ilişkisi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7 (1): 67-93.

Kızılcıçelik, S. (2000). *Frankfurt okulu*. Ankara: Anı Yayıncılık.

Kumar, K. (2004). *Sanayi sonrası toplumdaki post-modern topluma çağdaş dünyanın yeni kuramları*. (Çev.: M. Küçük). Ankara: Dost Kitabevi.

Lash, S. ve Lury, C. (2007). *Global culture industry: The mediation of things*. Malden: Polity Pres.

Liotard, J. F. (1990). *Postmodern durum*. (Çev.: A. Çiğdem). İstanbul: Ara Yayıncılık.

Lipietz, A. (1997). "The post-fordist world: Labour relations, international hierarchy and global ecology". (Çev.: A. Cameron). *Review of International Political Economy*, 4 (1): 1-41. http://www2.cddc.vt.edu/digital_fordism/fordism_materials/papers/lipietz/lipietz.pdf, (03.09.2012).

Marx, K. ve Engels F. (2003). *Komünist parti manifestosu*. 1. Basım. Ankara: Eriş Yayınları.

Milliyet Gazetesi (11.03.2011). “Japonya’da 8.9 büyüklüğünde deprem.. Tsunami vurdu...”. <http://www.milliyet.com.tr/japonya-da-8-9-buyuklugunde-deprem--tsunami-vurdu-/dunya/sondakika/11.03.2011/1362858/default.htm>, (08.05.2011).

Monden, Y. (1994). *Toyota production system an integrated approach to just in time*. London: Institute of Industrial Engineers.

Muehlebach, A. (2011). “On affective labor in post-fordist Italy”. *Cultural Anthropology*, 26 (1): 59-82. (e-journal) [http://www.anthropology.utoronto.ca/people/faculty-1/faculty-profiles/muehlebach/Muehlebach %20-%20On%20Affective%20Labor.pdf](http://www.anthropology.utoronto.ca/people/faculty-1/faculty-profiles/muehlebach/Muehlebach%20-%20On%20Affective%20Labor.pdf), (03.09.2012).

Muray, R. (1995). Yeni Zamanlar. S. Hall ve M. Jacques (Der.) *Fordizm ve post-fordizm*: İçinde 46-62. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Orhan, S. S. ve Bakkalcı, A. C. (2009). Çin’de ikili istihdam yapısı ve etkileri. *Sosyo Ekonomi Dergisi*, (2): 49-76.

Özalp, O. N. (2013). Arap baharı bağlamında Orta Asya’da toplumsal protesto dinamikleri ve potansiyeli. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 56: 215-230. <http://www.tau.edu.tr/img/files/A2.pdf>, (12.07.2013).

Prages, D. (1978). *Global ecopolitics*. United States of America: Duxbury Press.

Rosenau, P. M. (2004). *Post-modernizm ve toplum bilimleri*. (Çev.: T. Birkan). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Smith, A. (2011). *Milletlerin zenginliği*. (Çev.: H. Derin). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Şaylan, G. (2002). *Postmodernizm*. Ankara: İmge Kitabevi.

Şenses, F. (2003). Neo liberal ekonomi politikaları, İşgücü Piyasaları ve İstihdam. *2000 – 2003 Petrol-İş yıllığı*: İçinde 149-161 İstanbul: Petrol-İş Yayınları.

Taylor, C. (1995). *Modernliğin sıkıntıları*. (Çev. U. Canbilen). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Tekeli, İ. (2010). *Sanayi toplumu için sanayi yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Topal, A. (2009). Ulusal kalkınmacılıktan küresel neoliberalizme anti-empyeralizm: Latin Amerika Deneyimi. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 41: 113-138.

Turner, B. S. (2003). *Oryantalizm, postmodernizm ve globalizm*. (Çev.: İ. Kapaklıkaya). İstanbul: Anka Yayınları.

Urhan, V. (2010). *Foucault*. İstanbul: Say Yayınları.

Yerasimos, S. (2001). *Az gelişmişlik sürecinde Türkiye*. İstanbul: Belge Yayınları.

Yılmaz, A. (1996). *Modernden postmoderne siyasal arayışlar*. Ankara: Vadi Yayınları.

Yentürk, N. (1993). Post-Fordist gelişmeler ve dünya iktisadî işbölümünün geleceği. *Toplum ve Bilim Dergisi*, (56-61): 42-57.

Wagner, P. (1996). *Modernliğin sosyolojisi*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.

Wallerstein, I. (2000). *Bildiğimiz dünyanın sonu*. (Çev.: T. Birkan). İstanbul: Metis Yayınları.